

EULIMENE

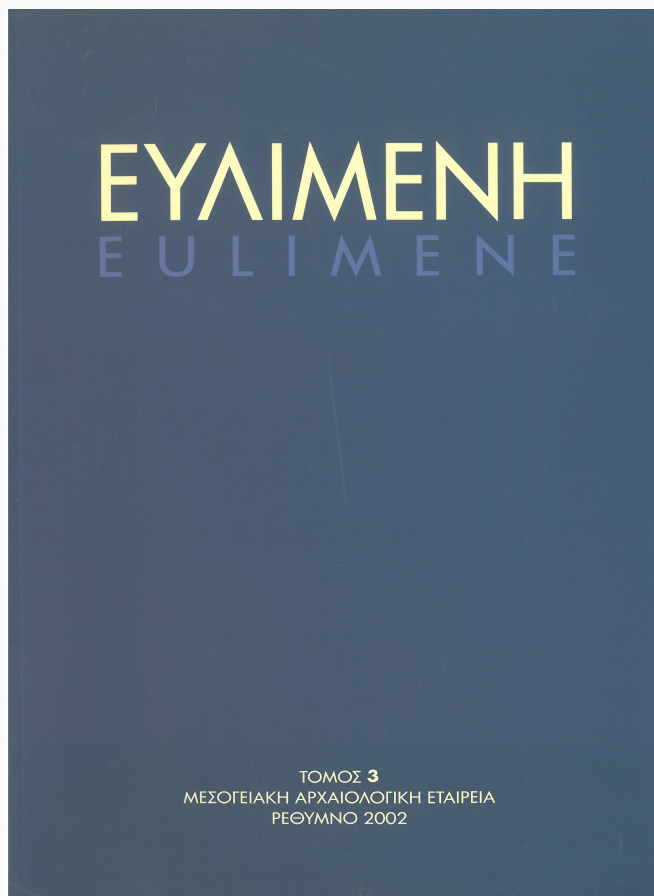

Vol 3 (2002)

EULIMENE 3 (2002)

**Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην
αρχαία Μακεδονία**

Π. Χρυσοστόμου

doi: [10.12681/eul.32747](https://doi.org/10.12681/eul.32747)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 3
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2002

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)

ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS–EDITORS

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Bolos)

ASSISTANT TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Νέα Υόρκη)

EDITORIAL BOARD

Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Volos)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)
Prof. Anagnostis Agelarakis (New York)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.). Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Καλύβες – Αποκορώνου, Χανιά – GR 73003

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives – Apokoronou, Chania – GR 73003

web: <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

List of contents
EULIMENE 3 (2002)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Antonio Corso , Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture»	11
Antonios Kotsonas , The rise of the polis in central Crete	37
Μαρία Σταυροπούλου–Γάτσι, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου , ANAKTOPIO – AKTIO AKAPNANIAΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής	75
David Jordan , Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών	95
Πάυλος Χρυσοστόμου , Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία	99
Eva Apostolou , Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire	117
Robert C. Knapp , Greek Mercenaries, Coinage and Ideology	183
Nahum Cohen , A Poll–tax Receipt	197
David Jordan , Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1	201
Άννα Λάγια , Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης.	203

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture», *EYΛIMENH* 3 (2002), 11-36

Classico, non classicista: riflessioni sulle origini della cosiddetta «scultura romana classicistica» In questo articolo è affrontata la problematica delle copie di età ellenistica e soprattutto romana derivate da statue originali di età greco-classica.

Vengono distinte le varianti, che non necessariamente risalgono a un originale comune, dalle copie vere e proprie, che invece derivano dalla stessa statua.

Sono quindi esaminati casi in cui siano sopravvissuti sia l'originale sia copie da questo ottenute, la casistica delle basi da originali famosi giunte sino a noi e quella delle opere tramandate dalla tradizione antica che sono state riscoperte. Sono altresì richiamate le menzioni di maestri e capolavori di scultura e pittura da parte di scrittori di età classica. Inoltre, si riepiloga succintamente la tradizione antica della critica d'arte. È presentata in modo cursorio la storia dei tentativi di attribuire sculture superstiti agli scultori celebrati dalle fonti antiche, dal quattordicesimo secolo ai nostri giorni. È altresì preso in considerazione lo scetticismo diffuso attualmente sulla possibilità di istituire tali relazioni e sono indicati motivazioni e sostrato culturale che hanno portato diversi studiosi a tale conclusione.

Infine, è ribadita la tesi opposta, che diverse creazioni statuarie note da copie di età romana, ritenute spesso ora opere classicistiche romane, risalgono di contro a originali del quinto e quarto secolo a. C. I motivi addotti a sostegno di tale tesi sono essenzialmente tre:

1. la concordanza iconografica spesso convincente tra tipi copistici di età romana e capolavori di età classica noti da menzioni letterarie;
2. il fatto che diversi tra questi tipi sono stati rieccheggiati su rappresentazioni di piccolo formato già in età classica o nel primo ellenismo;
3. infine il fatto che le grandi arti figurative erano per lo più ritenute morte, o moribonde, durante l'età in cui la produzione copistica fu più intensa.

Antonios. Kotsonas, The rise of the polis in central Crete, *EYΛIMENH* 3 (2002), 37-74

Η γένεση της πόλης-κράτους στην κεντρική Κρήτη. Ο 6^{ος} αι. π.Χ. θεωρείται «σκοτεινός» για την Κρήτη. Ο λαμπρός υλικός πολιτισμός της Εποχής του Σιδήρου σβήνει σχετικά απότομα στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. χωρίς εμφανή διάδοχο. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί στην Κνωσό και αναφέρεται στην αγγλική βιβλιογραφία ως «archaic gap». Η παρούσα μελέτη ξεκινά από τις παρατηρήσεις για την Κνωσό και παρουσιάζει την εξάπλωση του φαινομένου, καταδεικνύοντας αιτίες που έχουν συντελέσει στη διόγκωσή του. Επισημάνσεις αναφερόμενες στο «αδιάγνωστο» της κρητικής κεραμικής του 6^{ου} αι. π.Χ. —το οποίο συντελεί καιρία στη σχετική άγνοιά μας— παρουσιάζουν αυτή την πτυχή του ζητήματος, προσπαθώντας παράλληλα να την εντάξουν στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής κεραμικής παραγωγής. Ακολουθεί η ανίχνευση ενός αρχαιολογικού ορίζοντα του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ. σε μια σειρά θέσεων στην κεντρική Κρήτη —την καλύτερα μελετημένη περιοχή του νησιού— ανάλογα με τη λειτουργία τους: νεκροταφεία, ιερά, οικισμοί. Παρατηρείται γενική εγκατάλειψη θέσεων της Εποχής του Σιδήρου και μεταφορά των λειτουργιών τους σε νέες, ένα φαινόμενο με προφανείς κοινωνικές αναφορές. Στοιχεία από την υπόλοιπη Κρήτη επιβεβαιώνουν την εικόνα αυτή. Παράλληλα, αυξάνεται ραγδαία η παραγωγή επιγραφών, ορισμένες από τις οποίες αποκαλύπτουν την αγωνία της κοινότητας να προστατευθεί από περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας. Τα επιγραφικά αυτά δεδομένα και η

ερμηνεία των ανασκαφικών πορισμάτων με βάση παράλληλες ζυμώσεις στην κυρίως Ελλάδα συντελούν στην αναγνώριση του φαινομένου της δημιουργίας της πόλης-κράτους, ενός από τους σημαντικότερους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Απότοκο του πολιτικοκοινωνικού αυτού μετασχηματισμού αποτελεί ένα κύμα επεκτατισμού και εχθροπραξιών που κατέληξε στην καταστροφή ή παρακμή σημαντικών πόλεων, όπως ο Πρινιάς και η Κνωσός, και στην ενδυνάμωση άλλων, όπως η Λύκτος και η Γόρτυνα. Συνεπώς, προτείνεται η χρονολόγηση της γένεσης του θεσμού της πόλης-κράτους στην κεντρική Κρήτη στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., ενός θεσμού που βαθμιαία εξαπλώθηκε σε όλο το νησί και επέφερε σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική του γεωγραφία, αλλά και στις κοινωνικοπολιτικές και χωροταξικές δομές των επιμέρους κοινοτήτων του.

Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ-ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 75-94

Anaktorion-Aktion in Akarnania. Anaktorion was one of the most important colonies of Corinth in the Ambrakian gulf. The ruins of the city are visible in the region of Ag. Petros on the hill Kastri and have been described in E. Oberhummer, W.M. Leake, L. Heuzag, G. Neak and N.G.L. Hammond. Based on the description of the early travelers and on the plan of W.M. Leake, a survey was conducted in order to locate the ancient remains already known and also to uncover new evidence for the topography of the city. In 1995 vegetation was cleared from some parts of the older and more recent fortifications and small trenches were dug in the area occupied by the sanctuaries, roads and cemeteries of the city. The data was marked on an 1:50000 map together with a number of observations. Aktion is included in this topographical analysis, as it served as the port of Anaktorion.

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 95-98

A lead curse tablet from the Athenian Kerameikos. An edition, from autopsy, of an opisthographic lead curse tablet of the fourth century B.C. from the Athenian Kerameikos. The first edition, which has appeared twice, *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4 (2000) 91-99 and *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 114 (1999 [2001]) 92-96, admits of improvement. The text consists of a list of men's names plus the word γυναικα.

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 99-116

Contributions to the history of medicine in ancient Macedonia. The publication of two previously unpublished funerary monuments to physicians, one from Hellenistic Pella, and one from Early Christian Pella, provides an occasion for a study of the history of medicine in ancient Macedonia, the worship of the gods of medicine in the city of Pella and the health problems of its citizens. The first monument is an inscribed marble base from the 3rd quarter of the 4th century B.C., which supported a marble stele commemorating a doctor from Thasos, who worked in Pella as public physician and who died abroad (Fig. 1-2). The second monument is a marble funerary stone to a physician named Alexander, from the 1st half of the 5th century A.D. (Fig. 3).

By the 5th century B.C. the kings of Macedonia were already displaying a considerable interest in medicine, accentuating their care for the army and for their subjects. The development of medical science was chiefly due to the presence at the royal court, as visitors or as permanent

residents, of such illustrious physicians as Hippocrates and his son Thessalus, Nicomachus the father of Aristotle, Critobulus of Cos, Philippus of Acarnan, Menecrates of Syracuse, Hippocrates, the son of Draco, and Polydorus of Teios. Historical sources tell us that Critobulus, Cridodemus and Draco of Cos served in the medical corps in the army of Alexander the Great's, as did Philippus of Acarnania, who was Alexander personal physician, and Alexippus, Pausanias and Glaucus (or Glaucias), respectively the personal physicians of Peucestas, Craterus and Hephaestion. Alexander himself had been initiated into the art of medicine by his tutor Aristotle, and had sufficient medical knowledge to attend to the medical and pharmaceutical care of his friends and his men. From archaeological evidence we know of another physician, who died at Pydna in early Hellenistic period and who, judging from his instruments, must have been a surgeon (Fig. 4–6). In contrast to the Hellenistic kingdoms of the East, however, nothing is known of any other physicians from the time of Cassander to the late Hellenistic period.

In the imperial age the medical profession had made great progress, with the invention of new instruments and through specialisation in the diseases of the various organs of the body. The position of public physician, or chief medical officer, that had been instituted in the Roman world, is also attested in Macedonia in the person of Aurelius Isidorus, scion of a prominent Thessalonican family. The «medici» in the Macedonian colonies also appear to have had some connections in Macedonia were self-employed professional physicians (Sextus Iulius Chariton of Amphipolis, Titus Servius and his wife Servia of Thessalonica, Pubicius Lalus and Publicius Hermias of Beroea, Aelius Nicolaus of Edessa, Aptus of Dion, Theodorus of Kato Kleines Florinas and C. Iulius Nicetas of Lyke, as well as Athryilatus of Thasos and Theodorus of Macedonia, known from literary sources). In addition to Alexander of Pella, Early Christian inscriptions also mention the physicians Paul of Philippi, Damian of Thessalonica and Anthemius of Edessa.

In Macedonia, as elsewhere, medicine progressed *in tandem* with the cult of Asclepius, which is attested in many cities (Beroea, Mieza, Dion, Thessalonica, Moryllus, Kalindoia, Antigoneia, Cassandreia, Amphipolis, Philippi, etc.). The priests of Asclepius were illustrious men from the cities of Macedonia, and his priesthood was an office of great social prestige and of particular importance in the organisation of the Macedonian kingdom. Archaeological excavations in the south-west sector of Pella have brought to light a large sanctuary of Asclepius, whose temple and altar were also used for the worship of Apollo, Heracles and the local healing divinity Darro, to whom the prayers for the sick were addressed. The worship of these gods, which continued in Roman Pella too, was an essential feature in the lives of the inhabitants of the city, whose health was affected by problems associated with bad water and malaria.

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire, *EYΛIΜENH* 3 (2002), 117-182

Ελληνιστική Ρόδος. Οι θησαυροί και η νομισματική κυκλοφορία. Η εξέταση των «θησαυρών» που περιέχουν ροδιακά νομίσματα, εκδόσεις του ενιαίου ροδιακού κράτους, από ιδρύσεώς του, το 408 π.Χ., μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Η κυκλοφορία του ροδιακού νομίσματος σ' όλη την προαναφερόμενη περίοδο αποδεικνύεται αρκετά περιορισμένη εκτός των ορίων του ροδιακού κράτους.

2. Ο συστηματικός έλεγχος της κυκλοφορίας του νομίσματος εντός της ροδιακής επικράτειας επιτυγχάνεται με την περιοδική κατάργηση και την απόσυρση της προγενέστερης εγχώριας νομισματικής παραγωγής (ή μέρους της) και παράλληλα με την αντικατάστασή της απο νέες και εξελιγμένες ως προς τους νομισματικούς τύπους εκδόσεις.

3. Ο «κλειστός» χαρακτήρας της ροδιακής οικονομίας στηρίζει την εμπορική και πολιτική δραστηριότητα των Ροδιών, και αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ευημερίας τους κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology, *EYΛIΜENH* 3 (2002), 183-196

Έλληνες μισθοφόροι, νόμισμα και ιδεολογία. Οι σκοτεινοί αιώνες υπήρξαν για τον ελληνικό πολιτισμό η αφετηρία των σημαντικότερων αλλαγών που διακρίνονται αργότερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην παρούσα εργασία υπογραμμίζεται η διαφορά στον τρόπο ζωής στην Ελλάδα των σκοτεινών αιώνων και στους πιο εξελιγμένους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό πόσο αποσταθεροποιητικοί πρέπει να υπήρξαν αυτοί οι πολιτισμοί στη ζωή των Ελλήνων που έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Ενώ οι περισσότεροι μελετητές επικεντρώνονται στους εμπόρους ως την κύρια ομάδα επαφής, εδώ δίνεται έμφαση στους Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι πολέμησαν στην Αίγυπτο και σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή στα τέλη των σκοτεινών αιώνων και κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η μισθοφορική υπηρεσία, όχι μόνο εξέθεσε τους Έλληνες σε διαφορετικούς υλικούς πολιτισμούς, αλλά επίσης συνέβαλλε στην διαμόρφωση της ιδέας περί Ελληνικής «εθνικότητας». Επιπλέον, αυτές οι επαφές οδήγησαν στην συνειδητοποίηση ότι οι κληρονομικές κοινωνικές δομές που βασιζόνταν στη γενιά, «πίσω στην πατρίδα», θα μπορούσαν να αλλάξουν προς όφελος εκείνων που είχαν αποκομίσει πλούτο και αυτοπεποίθηση στο εξωτερικό. Η παρούσα μελέτη ασχολείται ειδικότερα με τον πραγματικό και συμβολικό ρόλο του νομίσματος σε αυτή την πολιτισμική αφύπνιση. Όποια και αν είναι τα πραγματικά πλεονεκτήματα του νομίσματος και οποιαδήποτε η πρακτική σχέση της εισαγωγής του με τα προϋπάρχοντα νομισματικά συστήματα της Δ. Ασίας, η συμβολική του δύναμη ήταν να ενδυναμώνει τον πυρήνα του κινητού πλούτου και να αμβλύνει την εξουσία του ακίνητου, βασισμένου στη γη, πλούτου. Ήταν επίσης ένα δυναμικό σύμβολο της σχετικότητας της δύναμης και ουσιαστικά η πραγματική ρίζα της δύναμης, άσχετα με τους μύθους που υπήρχαν για να νομιμοποιούν την συνέχιση της εξουσίας από μια ελίτ. Ως νόμισμα, το χρήμα ήταν πλέον πιο ορατό και ευκολότερο να αποκτηθεί από πριν, και ως τέτοιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ευχέρεια για την αποσταθεροποίηση των υπαρχόντων διανοητικών και εξουσιαστικών δομών μιας ελίτ. Εν κατακλείδι, η εισαγωγή του νομίσματος αποτελεί αφενός τμήμα της πολιτισμικής μεταβολής που επηρεάστηκε από την επαφή των Ελλήνων μισθοφόρων με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου και αφετέρου έμβλημα των πολιτισμικών συνεπειών της ελληνικής εμπειρίας που αποκτήθηκε σε εκείνες τις περιοχές.

Nahum Cohen, A Poll-tax Receipt, *EYΛIΜENH* 3 (2002), 197-200

Απόδειξη καταβολής φόρου (λαογραφίας). Πάπυρος διατηρημένος σε καλή κατάσταση. Πρόκειται για μία απόδειξη καταβολής κεφαλικού φόρου, της λαογραφίας, από έναν φορολογούμενο του οποίου το όνομα έχει χαθεί. Διασώζονται μόνο τα ονόματα των γονέων του, Ονήσιμος και Ηρ( ), και του παππού του, Ωρίων. Το πληρωθέν ποσόν είναι 20 δραχμές και 10 χαλκοί. Το έγγραφο χρονολογείται στις 24 Ιουλίου ενός εκ των ετών 177, 178 ή 179 μ.Χ. και προέρχεται από την πρωτεύουσα του Αρσινόϊτου νομού.

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1, *EYΛIΜENH* 3 (2002), 201

Another example of LXX Ps. 90.1. In a writing exercise found on a fragmentary wooden tablet, published at *BIFAO* 101 (2001) 160–2 (V or VI A.D.), there are several lines beginning ὁ κατο[or ὁ κατο[. Restore, in whole or in part, LXX Ps. 90.1, 'Ο κατοικῶν ἐν βοθηείᾳ τοῦ Ὑψίστου ἐν σκέπη τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀύλισθήσεται.

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 203-222

Ramnous, the stone-cist burial Nr 8: mortuary behavior in the light of the taphonomic and anthropological analysis. The significance of applying taphonomic considerations during the excavation and analysis of a burial as a crucial factor in understanding its function is discussed and it is argued that it requires the participation of an expert in human morphology. The basic taphonomic processes that are important for understanding mortuary behavior are presented and are then applied to the analysis of a multiple burial of the late antiquity from the Necropolis of Ramnous. The stone-cist burial Nr 8 from Ramnous comprised the inhumations of six individuals, three adults and three sub-adults. The position of the skeletal remains in the grave raised questions concerning the manner of burial and the sequence of inhumations. Detailed analysis of the mortuary context, the position of the skeletal remains during excavation, the state of preservation of the bones and bone modifications as a result of taphonomic processes, in combination with the biological profile of the skeletons, suggests that the six individuals were buried in three separate burial episodes. The latest burial was that of an adolescent female that was found *in situ* at the uppermost level of the grave. This had been preceded by the (almost?) synchronous burial of three adults that were laid successively at a deeper level. The earliest inhumations were those of two children, the remains of which were found at the lowest level of the grave in a relatively poor state of preservation. It is argued that the architecture of the grave and the surrounding rocks created different microenvironments within the grave and played a crucial role in the manner of burial and the post depositional position of the skeletal remains. The excavation techniques that were used ensured that bone preservation was a result of events that took place prior to the excavation. The skeleton of the adolescent had the best state of preservation. Among the adults no differences in preservation in relation to sex, age and stratigraphy were observed. Modification of bone surfaces supports the view that the individuals that were the last to bury from each burial episode, were exposed to weathering prior to soil being sieved-in.

ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η δημοσίευση δύο επιτύμβιων μνημείων ιατρών από την Πέλλα υπήρξε αφορμή για μια χρήσιμη συλλογή πληροφοριών, όσον αφορά την ιατρική στην αρχαία Μακεδονία, τη λατρεία των θεοτήτων της ιατρικής στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας, καθώς και τα προβλήματα υγείας των κατοίκων της.

I: Δύο ανέκδοτα επιτύμβια μνημεία ιατρών από την Πέλλα

I. 1. Επιτύμβιο μνημείο ενός άγνωστου γιατρού του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τμήμα ενεπιγραφής βάσης επιτύμβιας στήλης ενός αγνώστου ιατρού από την ελληνιστική Πέλλα (Εικ. 1–2). Η βάση, που είναι φιλοτεχνημένη από μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με καστανή πατίνα, έχει μ. ύψος 0,19 μ., μ. σ. μήκος 0,655 μ. και πάχος 0,60 μ. Το σχήμα της είναι ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, όπως προκύπτει από τη μορφή του σωζόμενου τμήματός της, που συγκολλήθηκε από έξι κομμάτια. Η λεία πρόσοψη και οι παρειές της, όπως επιτρέπουν να διαπιστωθεί κάποια τμήματά της που διασώθηκαν, θα επιστέφονταν στο επάνω μέρος με αργό ιωνικό κυμάτιο (ύψους 0,035 μ.), ισοϋψή ταινία και ισοϋψές ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο. Ταινία και όρθιο λέσβιο κυμάτιο θα υπήρχαν αντίστοιχα στο κάτω μέρος της πρόσοψης, καθώς και στις παρειές της.¹ Η πίσω πλευρά της βάσης θα ήταν πρόχειρα και αδρά κατεργασμένη. Στην επάνω επιφάνειά της και σε απόσταση 0,25 μ. από την πρόσοψη έχει μεγάλο ορθογώνιο τόρμο (μήκους 0,50 μ., πλάτους 0,15 μ. και βάθους 0,08 μ.), το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί. Διατηρούνται τμήματα του περιχελώματος και του πεδίου του τόρμου, αδρά κατεργασμένα με βελόνι, όπου στηριζόταν με μολυβδοχόηση μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, σχετική με το νεκρό. Μουσείο Πέλλας Ε.Π. αρ. 17.

Η βάση πιθανότατα είχε μεταφερθεί από αλλού. Τα κομμάτια της χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στους Αγίους Αποστόλους, κοιμητηριακό ναό της Παλαιάς Πέλλας, κτισμένο στο γ' τέταρτο του 19^{ου} αι., που καταστράφηκε από πυρκαγιά.² Στα ερείπια της εκκλησίας και στο γύρω χώρο του νεκροταφείου παρατηρήθηκαν λιθόπλινθοι και αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτιρίων, ενώ από τους περιηγητές αναφέρονται μερικές ελληνιστικές επιγραφές.³ Δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη ενός αρχαίου νεκροταφείου στην ίδια περιοχή, το οποίο θα βρισκόταν έξω από

¹ Βλ. για παράδειγμα τη μαρμάρινη ανάγλυφη βάση των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Αθήνα (B. Schmaltz, «Zu einer attischen Grabmalbasis des 4. Jhs. v. Chr.», AM 93 (1978), 83 κ.εξ., πιν. 27–29, 32).

² Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, 64.

³ A. Delacoulonche, «Mémoire sur le berceau de la prouissance macédonienne des bords de l'Haliacmon à ceux de l'Axios», Archives des Missions Scientifiques et Littéraires 8, Paris 1959, 285. Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Θεσσαλονίκη 1988 (β'), 131, 138. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της Πέλλας–Γεντισών στα 1828», Μακεδονικά 26 (1987–1988), 181 κ.εξ.

το ελληνιστικό τείχος, εφόσον και στις δοκιμαστικές ανασκαφές, που έγιναν το 1971 στα ΝΔ. του σημερινού νεκροταφείου, με σκοπό τον εντοπισμό του τείχους της πόλης,⁴ βρέθηκαν τάφοι και ευρήματα των ρωμαϊκών, των παλαιοχριστιανικών και των βυζαντινών χρόνων.

Στο επάνω δεξιό τμήμα της πρόσοψης της βάσης σώζεται η παρακάτω επιγραφή, που έχει γράμματα ύψους 2,5 εκ.:

[————— Θ]άσιον, λαοῖς ἰατρόν,
[—————]
[—————]
[—————]

Παρατηρήσεις

Τα γράμματα της επιγραφής είναι ανισοϋψή, χωρίς έντονους ακρέμονες, χαραγμένα με επιμέλεια. Το όμικρον είναι λίγο μικρότερο από τα άλλα γράμματα, το άλφα έχει τη μεσαία κεραία χαραγμένη χαμηλότερα από το μέσο του ύψους του, το σίγμα έχει αποκλινουσες εξωτερικές κεραίες, ενώ το νι έχει η δεξιά κάθετη κεραία χαραγμένη ψηλότερα από την αριστερή, που είναι χαρακτηριστικά επιγραφών από τη Μακεδονία και αλλού, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵

Στ. 1: Λαοῖς ἰατρόν: Παρά την αποσπασματική διατήρηση του στίχου είναι προφανής ο έμμετρος χαρακτήρας του.⁶ Όλα τα σωζόμενα στοιχεία της επιγραφής δείχνουν ότι πρόκειται για το τέλος του πρώτου στίχου με δαχτυλικό εξάμετρο ενός τετράστιχου πιθανότατα επιτύμβιου επιγράμματος, που αναφερόταν στον κάτοχο του μνημείου.⁷

⁴ Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά 399. Του ίδιου, ΑΔ 27 (1972), Β'2- Χρονικά 505 κ.εξ.

⁵ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», Μακεδονικά 26 (1987-1988), 54 κ.εξ., αρ. 1, πίν. 1γ, σ. 57, αρ. 4, πίν. 2β. Π. Χρυσοστόμου, «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία (Βόρεια Βοτταία)», Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 22/23 Οκτωβρίου 1999 (2001), 190 κ.εξ., στήλες αρ. 11-13. Χρ. Σατασόγλου-Παλιαδέλη, «Εύρυδικα Σίρρα Εύκλεια», Αμνιός, Θεσσαλονίκη 1987, II, 733 κ.εξ. Της ίδιας, «Το ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα», ΑΕΜΘ 10 (1995-6), Α', 55 κ.εξ., εικ. 1-3. Της ίδιας, «In the Shadow of History: The emergence of Archaeology», BSA 94 (1999), 359 κ.εξ. Μ. Β. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. A History and Epigraphy Study*, Μελετήματα 22, Αθήνα 1996, II, 25 κ.εξ. Β. Χ. Πετράκος, *Οι επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα 1997, 27 κ.εξ., πίν. 1. Μ. Guarducci, *Epigraphia Graeca I*, Roma 1967, 370, σχ. 195. πίν. VII. Μ. Β. Walbank, «Greek Inscriptions from the Athenian Agora», *Hesperia* 49 (1980), 251 κ.εξ., πίν. 68.

⁶ Στην Πέλλα είναι γνωστά μερικά ακόμα επιτύμβια επιγράμματα των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται για το επίγραμμα της Κορινθίας Τιμαρέτης, ιέρειας της Εννοδίας (Π. Χρυσοστόμου, Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998, 120 κ.εξ.), το επίγραμμα του Λυσικράτη Ιφικράτους από τη Φάλαννα (Em. Voutiras, «Ἐπὶ ἐξαμέτρῳ δίμετρον. Ein Grabgedicht aus Pella», *ZPE* 88 (1991), 106 κ.εξ.), το επίγραμμα του Μενεδήμου (C. Edson, *Cl. Phil.* LIII (1958), 117. SEG 24, 1969, 541. W. Peek, *Greek Verse Inscriptions, Epigrams on Funerary Stelae and Monuments*, Chicago 1988, αρ. 898), το επίγραμμα του Νουμήνιου Κοίνου (A. M. Verilhac, *Παιδες Ἄωροι. Poesie Funeraire*, Paris 1978, I, 127 κ.εξ., πίν. 34, αρ. 81) και το επίγραμμα κάποιας μητέρας [Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 5), 176 κ.εξ.].

⁷ Χαρακτηριστικά είναι για παράδειγμα τα επιγράμματα, που αναφέρονται στον ονομαστό ιατρό της αρχαιότητας, τον Ιπποκράτη από την Κω, που κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής πρόσφερε τις υπηρεσίες του στους Λαρισίους, οι οποίοι τον έκαναν συμπολίτη τους και τον τίμησαν ιδιαίτερα, όταν ο θάνατος τον βρήκε στην πόλη τους, στήνοντας επιτύμβιο μνημείο με τιμητικό επίγραμμα γι' αυτόν: α) «[Ἰητροῦ] Ἰπποκρά[του] Κώ[ου] ἀγλαοφ[ήμου] / [ἐνθάδε] σώμα [κεῖται] / πολεῖ[τη] ἡ[μει]τέρη[ι] τελεσφορήσας / Ἄγαθῆ [τύχη] ἀρετῆς ἕνεκα. / [Ἄνερ] χρηστὲ [τοῖς πᾶσι], χαῖρε», αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., IG IX, 2, 466. SEG 45, 1995, 621. β)

[Θ]άσιον: Το επιγράμμα παρά την αποσπασματικότητα του επιτρέπει να διαπιστωθεί ότι ο ιατρός, που καταγόταν από τη Θάσο,⁸ πέθανε στην Πέλλα, όπου ασκούσε τον επάγγελμά του για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ο παραπάνω ιατρός, που ο θάνατος τον βρήκε στην ξενιτιά («έν ἀποδημία εἰς τὴν ξένην»),⁹ πιθανότατα υπήρξε δημόσιος («ἰατρός δημοσιεύων-δημόσιος»),¹⁰ όπως συμπεραίνεται από την έκφραση «λαοῖς ἰατρών».¹¹ Δυστυχώς δεν σώζονται το όνομα και η ακριβής δράση του ιατρού, που τοποθετείται στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλεξάνδρου. Οι Πελλαιοί τιμήσαν τον ιατρό με επιτύμβιο μνημείο (μαρμάρινη στήλη με ανάγλυφη πιθανότατα απεικόνισή του, η οποία στηριζόταν στην εξεταζόμενη βάση),¹² προφανώς εξαιτίας της προσφοράς του, τόσο στην υγεία των κατοίκων, όσο και για τις αρετές του (σοφία, σωφροσύνη, ήθος και αρετή),¹³ που είναι γνωστές από άλλα επιτύμβια επιγράμματα¹⁴ ή τιμητικά

Παλατινή Ανθολογία, VII, 135 (Plan. IIIb, 14, I): «Θεσσαλὸς Ἴπποκράτης, Κῶος γένος, ἐνθάδε κείται, / Φοίβου ἀπὸ ρίζης ἀθανάτου γεγῶς, / πλείστα τρόπαια νόσων στήσας ὄπλοισ Ὑγίεις, / δόξαν ἑλών πολλὴν οὐ τύχα, ἀλλὰ τέχνα» (B. Lorenz, *Thessalische Grabgedichte vom 6. bis zum 4. Jh. v. Chr.*, Innsbruck 1976, 115). γ) του Νικόδημου ή του Βάσσου (Ελληνική Ανθολογία, IX, 53: «Ἴπποκράτης φάος ἦν μερόπων καὶ σῶετο λαῶν / ἔθνεα, καὶ νεκύων ἦν σπάνις εἶν Ἀΐδη», A. Stamm, *Hippokrates-Epigramme*, München 1977. Για τη φιλολογική παράδοση περί του τάφου του Ιπποκράτη στη Λάρισσα βλ. Lorenz, *ό.π.*, 115 κ.εξ. SEG 45, 1995, 621.

⁸ Από το νησί είναι γνωστοί τρεις ιατροί κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για τον Τιμοκλείδη Διφίλου, γνωστό από ελληνιστικό επιγράμμα, που υπήρξε μύστης του Διονύσου [R. Merkelbach, *Die Hirten des Dionysus: Die Dionysos-Mysterien der römischen Kaiserzeit und der bucolische Roman des Longus*, Stuttgart 1988, 19 κ.ε], τον ιατρό Αντίοχο Σωτήρα, γνωστό από ελληνιστικό επιγράμμα, που είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του στη Θάσο, ασκώντας το επάγγελμά του [G. Daux, «Notes de lecture», *BCH* 98 (1974), 568 κ.εξ., εικ. 7], καθώς και για τον Αθρυίλατο, τον φίλο του Πλουτάρχου [Συμποσιακά προβλήματα, III, 651. M. Wellmann, *RE* II (1897), 2072, λ. Athryilatos].

⁹ Όπως ο Κύπριος ιατρός Αριστοκράτης Πνυταγόρου, που πέθανε στην Αθήνα [D. Peppas-Delmuzou, «Ein attisches Grabgedicht für ein Arzt aus Cypern», *AM* 78 (1963), 1554 κ.εξ.], ο Δωρόθεος από την Αλεξάνδρεια, που πέθανε στην Τιθόρεια (A. Wilhelm, «Zwei griechische Grabgedichte», *OJh* 1901, 20 κ.εξ.), ο Διονύσιος, που πέθανε στους Κρουνοὺς Ουασάδων [Peek, *ό.π.* (σημ. 6), αρ. 520], καθώς και ο Εύανδρος, που καταγόταν από την Αστακό [L. Robert, «Hellenica, XI. Inscriptions relatives à des medecins», *RevPhil* 13 (1939), 166 κ.εξ., αρ. 3]. Για το θέμα του θανάτου στην ξενιτιά βλ. *BullEpigr.* 1992, 314.

¹⁰ Για το θέμα των δημοσίων ιατρών βλ. L. Cohn-Haft, *The public physician of ancient Greece*, Smith College Studies in Ancient History 42, 1956. F. Kudlien, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen. Von Homer bis Hippokrates*, Zürich und Stuttgart 1967, 18 κ.εξ. H. W. Pleket, «Troostdecreten: een masatschappelijk verschijnijnsel» στο: H. F. Hotstmanshoff (εκδ.), *Pijn en Balsem, Troost en Smart. Pijnbeleving en Pijnbestrijding in de Quadheid*, Rotterdam 1994, 147 κ.εξ. (SEG 44, 1994, 1713). Του ίδιου, «The Social Status of Physicians in the Greco-Roman World» στο: P. J. van der Eijk – H. F. J. Horstmanshoff – P. H. Schrijvers (εκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University, 13–15 April 1992 (Amsterdam 1995)*, I, 27 κ.εξ. V. Nutton, «The Medical Meeting Place» στο: *ό.π.*, *Ancient Medicine* 1995, I, 3 κ.εξ. Για τους δημοσίους ιατρούς της Σχολής της Κω βλ. S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An historical study from the Dorian settlement to the imperial period*, Göttingen 1978, 263 κ.εξ., 278 κ.εξ.

¹¹ Βλ. για παράδειγμα τα ταφικά επιγράμματα του Ιπποκράτη από τους Λαρισσιούς (βλ. παραπάνω σημ. 7), καθώς και του ιατρού Γήρου από τους Τρικκαίους (*IG* IX, 2, 313).

¹² Για την εικονογραφία των ιατρών βλ. E. Berger, «Das Basler Arztrelief». *Studien zum griechischen Grab- und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin*, Basle 1970, 49 κ.εξ. B. S. Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*, Princeton NJ 1977, 175, 192. E. Phuhl – H. Moebius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, I, Mainz 1977, 16 αρ. 21, πιν. 6.

¹³ Για το θέμα B. Lorenz, «Zum Lob des Arztes in Griechischen Inschriften», *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18–24 settembre 1997 (Roma 1999), I, 761 κ.εξ.

ψηφίσματα ιατρών.¹⁵

I. 2. Επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη ενεπίγραφη ορθογώνια επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου από την παλαιοχριστιανική Πέλλα (Εικ. 3). Είναι αποκρουσμένη εν μέρει στο δεξιό και τον επάνω κρόταφο, ενώ μικρότερες κακώσεις φέρουν και οι υπόλοιποι κρόταφοι. Η επάνω και η αριστερή πλευρά της είναι κομμένη και λειασμένη λοξά προς τα πίσω, ενώ η πίσω πλευρά της είναι δουλεμένη με σφύρα και βελόνι. Οι παραπάνω εργασίες της πλάκας δείχνουν ότι αρχικά ήταν στημένη σε τάφο ή εντοιχισμένη σε κάποιο ταφικό μνημείο. Λευκό μάρμαρο. Ύψος 0,44 μ. Πλάτος 0,175 μ. Πάχος 0,035 μ.

Η πλάκα, που παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Ε. 1978/αρ. 750) από τον Αλέκο Καλλιοντζή, είχε βρεθεί στη θέση «Ξηρή Γέφυρα», όπου βρίσκεται το ΒΔ. νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας, το οποίο απέχει 2 χλμ. ΒΑ. της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Πέλλας.

Η μπροστινή της επιφάνεια φέρει την παρακάτω εξάστιχη επιγραφή με γράμματα ύψους 0,04–0,05 μ.:

Μημό-
ριον
Ἄλε-
ξάνδ[ρ]-
ου ιατ[ρ]
οῦ.

Παρατηρήσεις

Τα γράμματα είναι ανυσοῦψή, χαραγμένα βαθιά χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Από το σχήμα των γραμμάτων άλφα, έψιλον και ξι η επιτύμβια πλάκα, που ήταν στημένη στον τάφο του ιατρού Αλεξάνδρου, χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ.¹⁶ Για το όνομα

¹⁴ Βλ. τα επιγράμματα για τον Ιπποκράτη (Παλατινή Ανθολογία, VII, 135) ή τον Γήρῳ από την Τρίκκη (IG IX, 2, 313), καθώς και για άλλους ιατρούς [Lorenz, ό.π. (σημ. 13), I, 761 κ.εξ.]. Βλ. επίσης παρακάτω σημ. 22.

¹⁵ Robert, ό.π. (σημ. 9), 163 κ.εξ. Βλ. επίσης SEG 27, 1977, 510–11, 513–17, 519.

¹⁶ Από τη σύγκριση των γραμμάτων της επιγραφής με αυτά της τιμητικής επιγραφής για τον Ιουλιανό (361–363 μ.Χ.) από τη Θεσσαλονίκη (Κ. Rhomiopoulou, «New Inscriptions in the Archaeological Museum, Thessaloniki», *Ancient Macedonian Studies in honor of Charles F. Edson*, Θεσσαλονίκη 1981, 304 κ.εξ., πίν. XI) συμπεραίνεται ότι είναι μεταγενέστερη. Τα γράμματα μοιάζουν για παράδειγμα με αυτά της επιτύμβιας επιγραφής του Αυρήλιου Ευρεδικιανού Σώσιμου από το Ρόκαστρο Βοΐου (4^{ος} αι. μ.Χ. και όχι στον 3^ο αι. μ.Χ., όπως χρονολογείται από την Γ. Καραμήτρου–Μεντεσιδή, Βοΐον–Νότια Ορεσίς, Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία, Θεσσαλονίκη 1999, 231 κ.εξ., εικ. 120. Της ίδιας, «Νομός Κοζάνης: Νεότερα Επιγραφικά Ευρήματα», Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 2001, 52 κ.εξ., εικ. 1), με αυτά του Αλεξάνδρου, της Σανβάτας και των παιδιών τους Ιωάννου και Αλεξάνδρας από την Έδεσσα (τέλος του 4^{ου}–5^{ου} αι. μ.Χ. και όχι του 5^{ου}–6^{ου} αι. μ.Χ., όπως υποστηρίζεται από τον D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétienne de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Suppl. VIII, Paris 1983, 51 κ.εξ., αρ. 38, πίν. VII), του ράπτου υποδιακόνου Μαρτυρίου από τη Βέροια (Θ. Παζαράς, «Δύο τοιχογραφημένοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι από τη Βέροια», *Μακεδονικά* 24, 1984, 234, εικ. 1β. Λ. Γουναροπούλου–Μ. Β. Χατζόπουλου, *Επιγραφές της Κάτω Μακεδονίας, Α' Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998, 386 κ.εξ., αρ. 425), του Μαξιμιανού από τη Θεσσαλονίκη (5^{ος} αι. μ.Χ., IG X, 2, 359), του Φορτουνάτου από τη Θεσσαλονίκη (πριν το 435 μ.Χ., Γ. Βελένης, «Προβληματισμοί πάνω σε δύο παλαιοχριστιανικές επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη», *Μνείας*

του ιατρού θα γίνει αναφορά στο τέλος της παρούσας μελέτης.

II: Η ιατρική στην αρχαία Μακεδονία

Ο ιατρός στα ομηρικά χρόνια υπήρξε «άνηρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων» (Ιλιάς Λ, στ. 514) σε μια βασικά θρησκευτική ιατρική,¹⁷ ενώ θα περάσουν αιώνες για να γίνει η ιατρική επιστήμη. Στην εξέλιξη αυτή αποφασιστικό λόγο έπαιξαν οι λεγόμενοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, που συνέβαλαν στην αποδέσμευση της ιατρικής από το θαύμα.¹⁸ Κατά τα αρχαϊκά, τα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια οι ιατροί δεν ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη, αλλά συγκαταλέγονταν στην ομάδα των καλύτερων τεχνιτών.¹⁹ Το επάγγελμά τους ήταν τμημένο και οι αμοιβές τους ικανοποιητικές, εξαρτώμενες από την κοινωνία στην οποία εξασκούσαν την εργασία τους. Η τέχνη και το επάγγελμα του ιατρού παρουσιάζονται διεξοδικά από τον Ιπποκράτη.²⁰ Ήδη όμως από τα ελληνιστικά χρόνια, λόγω του αμειλικτού επαγγελματικού ανταγωνισμού, της εξειδίκευσης και των συνεχών μετακινήσεων από μια πόλη στην άλλη το επάγγελμα του ιατρού δεν ήταν αξιοζήλευτο.²¹ Αρκετά επιτύμβια επιγράμματα των αρχαϊκών, των κλασικών χρόνων, των ελληνιστικών και των αυτοκρατορικών χρόνων αναφέρονται σε ιατρούς, στην αξία και την τέχνη τους,²² ενώ μερικά τμητικά ψηφίσματα των

Χάριν, 391 κ.εξ.), του πρεσβύτερου και ιατρού Παύλου από τους Φιλίππους (4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ., Στ. Πελεκανίδου, «Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων», ΑΕ 1955, 162 κ.εξ., εικ. 50. Feissel, ό.π., 200 κ.εξ., αρ. 237, πιν. LVI), καθώς και του Δωσίθεου και του Πρίσκου από το Πάνιον της Προποντιδος [3^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ., C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècle)», Μελέτες ΑΔ 49-50 (1994-1995), 308 κ.εξ.].

¹⁷ Η. Tzavella-Evjen, «Homeric medicine: The Greek venaissance of the eight century B.C.», Stockholm 1983, 185 κ.εξ.

¹⁸ Kudlien, ό.π. (σημ. 10), 15 κ.εξ. R. Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London 1988, 17 κ.εξ. P. Cordes, *Iatros. Das Bild des Arztes in der griechischen Literatur von Homer bis Aristoteles*, Stuttgart 1994.

¹⁹ A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*, München 1985, 27 κ.εξ., 188 κ.εξ. H. F. Horstmanshoff, «The Ancient Physician: Graftsmann or Scientist?», στο *Jour. Hist. Medic.*, 45 (1990), 176 κ.εξ.

²⁰ Για τους ιατρούς και την ιατρική τέχνη βλ. Edelstein, «The Hippocratic Physician» στο: ό.π., *Ancient Medicine* (εκδ. O. Temkin-C. L. Temkin), 7 κ.εξ., 56 κ.εξ. Cordes, ό.π. (σημ. 18). Jackson, ό.π. (σημ. 18), 56 κ.εξ. Kudlien, ό.π. (σημ. 10), 20 κ.εξ., 28 κ.εξ., 31 κ.εξ. Βλ. επίσης N. Massar, «La profession médicale: Enjeux et évolution», στο: A. Verbanck-Pierard (εκδ.), *Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce antique*, catal. d'exposition, Musée de Mariemont, 1998, 67 κ.εξ.

²¹ Ειδικότερα για τον επαγγελματικό ανταγωνισμό βλ. τον κατάδεσμο από το Μεταπόντιο [F. G. Lo Porto, PP 193 (1980), 282 κ.εξ. M. Gigante, PP 194 (1980), 381 κ.εξ. SEG 30, 1980, 1175].

²² Για το θέμα βλ. Robert, ό.π. (σημ. 9), 166 κ.εξ. Του ίδιου, «Hellenica, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques», Paris 1946, 103 κ.εξ. Του ίδιου, «Index commente des noms de personnes» στο: N. Faratli, *Les stèles funéraires de Byzance greco-romaine*, Paris 1964, 175 κ.εξ. A. Wilhelm, «Ärzte und Ärztinnen in Pontos, Lykien und Agypten», *OJh* 27 (1931), 74 κ.εξ. Peppas-Delmousu, ό.π. (σημ. 9), 154 κ.εξ. Chr. Sourvinou-Inwood, *Reading Greek Death To the End of the Classical Period*, Oxford 1995, 376 κ.εξ. Βλ. επίσης τα παρακάτω επιγράμματα: Πύθιον Περραιβίας (IG IX, 2, 1276: «ιατρὸν μ' ἐσορᾶς, / φίλε, Βιθυνὸν / πόλεως Νικαίας ...») Ἀτραγας Πελασιγίωτιδος (Α. Τζιαφάλιας, *ΘΗΜ Η'* (1985), 204, αρ. 76: «Ἰητήρα Δίκαιον ἀρίγνωτον ...»). Τρίκκη Εσσιαιώτιδος (IG IX, 2, 313: «(Γῆρος) [ἤσκησεν δὲ τέχνην] Ἀσκληπιῶ ἦν ἐφύλαξεν / [πᾶσι παρ' Ἑλλησιν] δόξαν ἀειράμενος, / [πέντ' ἐπὶ πενήκοντα ἐ]τῶν· καθαρὰν δὲ φυλάξας / [σωφροσύνης ἀρετὴν τό]νδε λέλονχε τάφον· / [τῷ πολυτίμητον τάνδρῶ]ς γένος ἐν πολιταῖς / [ιητρῶν δ' αὐτὸς π]ρῶτος ἀναγράφεται». Χαλκίδα Εύβοιας (επιτύμβιο επιγράμμα για τον Ασκληπιάδη, A. M. Verilhac

ελληνιστικών χρόνων αναφέρονται σε αυτούς.²³

Οι Μακεδόνες βασιλείς ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την ιατρική, τονίζοντας έτσι την ιδιαίτερη μέριμνα για τους υπηκόους τους και ειδικά για τον στρατό. Η ανάπτυξη της ιατρικής στη Μακεδονία κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή οφειλόταν κυρίως στους διάσημους ιατρούς, που εγκαταστάθηκαν κατά καιρούς στη βασιλική αυλή μετά από ειδικές προσκλήσεις. Ο Ιπποκράτης, όταν βρισκόταν στη Λάρισα, προσκλήθηκε επίσημα για να θεραπεύσει τον Περδικκά Β'.²⁴ Ο πατέρας της ιατρικής και ο γιος του Θεσσαλός συνέχισαν να διατηρούν με τη μακεδονική αυλή επαγγελματικές σχέσεις.²⁵ Ο Νικόμαχος, ο πατέρας του Αριστοτέλη, υπήρξε προσωπικός ιατρός και φίλος του Αμύντα Γ'.²⁶ Ο Φίλιππος ήδη κατά τις πρώτες εκστρατείες του στη Θράκη (358/7 π.Χ.) είχε στην υπηρεσία του ιατρούς από την Κω.²⁷ Μάλιστα ο Κριτόβουλος²⁸ ανέλαβε την θεραπεία του, όταν ο βασιλιάς έχασε το δεξιό του μάτι από βέλος καταπέλτη στην πολιορκία της Μεθώνης το 354 π.Χ.²⁹ Ο Φίλιππος ο Ακαρνανός³⁰ υπήρξε προσωπικός ιατρός του Φιλίππου Β', ενώ είναι γνωστό ότι χρειάστηκε και άλλες φορές υπηρεσίες άλλων ιατρών μετά από τραυματισμούς του.³¹ Ο ίδιος βασιλιάς φιλοξένησε στην αυλή του τον Συρακούσιο ιατρό Μενεκράτη, που υπήρξε ειδικός στη θεραπεία «των ιερών νόσων».³²

στο: Centre J. Palerne: Memoires III: Mediciens et medicine dans l'Antiquite, St. Etienne 1982, 159 κ.εξ.), Peek, ό.π., αρ. 520: «ώκύμορον / Διονύσιον, έσθλόν / ιητρόν, αντί πάτρης / Κρουνών γη κατέχει / Ουσάσδων». Του ίδιου, ό.π., αρ. 535: «νούσων ειη[τρών] σοφίη λάμπαντα / Κράτωνα». Του ίδιου, ό.π., αρ. 637: «Μαρκέλλου τόδε σήμα περικλυτού ιητήρος, ...». Του ίδιου, ό.π., 686: «'Ακείλιον Θεόδωρον / ιατρών πρόμον, | σπουδαίον, εύγενή τε / καί εύσχήμονα ...». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1034: «ούνομα Θρέπτος / έμοί, νούσων δ' ούκ άλλος άμίνω[ν] / ιητήρ· τέχνης / πολλοί μάρτυρές / ίσιν έμης». Του ίδιου, ό.π., 1321: «άγγέλλω παρι/ούσιν 'Αριστοκλήα, Βενούσ/του / παίδα καί 'Ιουλιανής, ... / έσθλόν έ/ν ειητροίς ήδη έχων όνομα, / ...». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1543: «'Απολλωνίδη έσθλέ, / σέ μέν γοάοντε γονήε / [μ]υρομένω θάψαν φέρ/[τα]τον ήίθειον, / [δέξι]ον ιητήρα ...». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1907: «ιητρού τάφος είμι Διοσκόρου, / ός διά τέχνην πολλάκι κά/μονοντας ρύσα[το] κ[α]ί θανάτου / ...». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1932: «πάσιν ιητορίης άπ' έμ/ής 'Ελλησιν άμύ/νων ...». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1934: «πολλούς 'Επαφρόδε<1>τε σ[ύ] / μέν νοσέοντας έγειρας, ειητρός / γεγαώς πάσιν έταιρότατος, άμ/φότερον τέχνην τ' άγαθός καί ήθεα / κεδνός, τής γάρ έπιστήμης μαλλο/φρονείν έμαθες· άλλ' ούτοι σεαυτό[ν] / νούσου έδυνήσασο σώσαι, ιητρών γάρ / έφυ Μύρα κραταιοτέρα». Robert, ό.π. (σημ. 9), 166 κ.εξ., αρ. 3: «Ευάνδρον, θνητών πικρών ιήτορα».

²³ Βλ. για παράδειγμα τα ψηφίσματα της Κω (SEG 27, 1977, 510–515. SEG 30, 1980, 1049. SEG 33, 1983, 673) και της Αθήνας (SEG 30, 1980, 305–6). Βλ. επίσης J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, Paris 1960, 64 κ.εξ.

²⁴ «'Ιπποκράτους Γένος καί Βίος κατά Σωρανόν», έκδ. J. Ilberg, CMG IV. Για το θέμα βλ. M.R. Maisano, «Ippokrate e Perdicca II, Esane storico di un topos medicoletterario», *Annali Scuola normale superiore di Pisa*, 3e ser., 21, fasc. 1, 1992, 71 κ.εξ. J.R. Pinault, *Hippocratic Lives and Legens*, Leiden–New York 1992, 61 κ.εξ., 127. Για τη ζωή και το έργο του Ιπποκράτη βλ. RE VIII, 2 (1913), 1801–1852 (Leonard).

²⁵ Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 278, σημ. 122.

²⁶ Διογένης Λαέρτιος, 5, 1, 1. Σουίδας, λ. Νικόμαχος. RE XVII, 1 (1936), 462, αρ. 18.

²⁷ K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum*, Berl. Anh. 1933, 145.

²⁸ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 7, 37. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage II: Prosopographie*, München 1926, αρ. 452.

²⁹ Θεόπομπος, F 52 (FGrH 115). Μαρσύας, F 16 (FGrH 135–6). Διόδωρος, 16, 34, 5. Ιουστινός, 7, 6, 14. Στράβων, 7, F 23. Δούρις, F 36 (FGrH 76). N. G. L. Hammond – G. T. Griffith, *A History of Macedonia II*, 550–336 B.C., Oxford 1979, 257. Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 27, σημ. 264, σ. 262, 279.

³⁰ Berve, ό.π., αρ. 788.

³¹ Δημοσθένης, *Περί του στεφάνου* 67. Διδυμος, *Σχόλια εις Δημοσθένη* (:), 12, 63–65 και 13, 1–7.

³² Αθήναιος, VII, 289e–f. Αιλιανός, 12, 51. Για τις ασθένειες αυτές βλ. B. Simon, *Mind and Madness in Ancient Greece: The Classical Roots of Modern Psychiatry*, Ithaca 1978.

Στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλεξάνδρου (γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) άσκησε την τέχνη του στην Πέλλα ο Θάσιος ιατρός της παρούσας μελέτης μας. Στην αγαθή τύχη οφείλουμε ένα νέο εύρημα, που ήρθε στο φως τον Οκτώβριο του 2000 στην Πύδνα.³³ Πρόκειται για τον λακκοειδή τάφο ενός ιατρού (Τ 66 του αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Κ. Χρυσοχοϊδη, κτηματικής περιοχής Αλυκών Κίτρους, όπου το νότιο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης), κατεύθυνσης Α-Δ, με τοιχώματα επενδυμένα με κονιάματα, κάτω λευκά και επάνω ερυθρά, καθώς και με οριζόντια στέγαση από ξύλινες σανίδες. Ο νεκρός, που είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά επάνω σε ξύλινη κλίνη, έφερε ως κτερίσματα ένα όγδοο σιατήρα Φιλίππου Β'³⁴ (340-328 ή 336-328 π.Χ.), χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ', ζεύγος σιδερένιων σπλεγγίδων και χάλκινων κανθάρων, καθώς και ένα σύνολο ιατρικών εργαλείων και σκευών (Εικ. 4-6), που πιστοποιούν ότι ήταν χειρουργός. Πρόκειται για σιδερένια εργαλεία (τανάλια και νυστέρια διαφόρων μεγεθών), χάλκινα εργαλεία (σμίλη και σπάτουλα) και διάφορα σκεύη (χάλκινη σικύα, τέσσερις χάλκινες πυξιδίσκες, οστέϊνη κυλινδρική θήκη με χάλκινο πώμα και πήλινο μελαμβαφές φιαλίδιο, που θα περιείχαν φαρμακευτικές ουσίες). Όπως πιστοποιούν τα κτερίσματα του τάφου ο ιατρός πέθανε στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ' ή ακόμα μεταγενέστερα.

Οι ιστορικές πηγές αναφέρουν μερικούς από τους ιατρούς, που ακολούθησαν την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή. Οι ιατροί, που ανήκαν στη «βασιλική θεραπεία», δηλαδή στην υγειονομική υπηρεσία, είχαν την επίβλεψη των τραυματισμένων και των αρρώστων στρατιωτών, ενώ η θέση και οι αμοιβές τους ήταν ανάλογες με την κοινωνική καταγωγή και τις ικανότητές τους, την εμπειρία και την ειδικότητα. Ένας ικανός και τυχερός ιατρός θα μπορούσε να ανακηρυχθεί εταίρος και να τιμηθεί ιδιαίτερα, όπως ο Φίλιππος ο Ακαρνάν, που έσωσε τον Αλέξανδρο το 333 π.Χ. στην Ταρσό της Κιλικίας,³⁵ ενώ αντίθετα ο Γλαύκος (ή Γλαυκίας), ο οποίος δεν είχε κατορθώσει να σώσει τον Ηφαιστίωνα στα Εκβάτανα, θανατώθηκε από τον Αλέξανδρο με σταύρωση.³⁶ Στους ιατρούς συγκαταλέγονταν επίσης ο Αλέξιππος, προσωπικός ιατρός του Πευκέστα³⁷ και ο Πausανίας, προσωπικός ιατρός του Κρατερού.³⁸ Στην εκστρατεία συμμετείχαν ακόμα ιατροί από την Κω, όπως ο Κριτόβουλος,³⁹ ο Κριτόδημος⁴⁰ και ο Δράκων,⁴¹ που υπήρξαν και προσωπικοί ιατροί του Μ. Αλεξάνδρου. Ο Μακεδόνας

³³ Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο κ. Μ. Μπέσιο, για την άδεια δημοσίευσης των δεδομένων του τάφου και την παροχή των σχετικών εικόνων. Ο ίδιος με πληροφόρησε για την περίπτωση μιας γυναίκας του 4^{ου} αι. π.Χ. από την ίδια πόλη, που γιαιτρεύτηκε από ορθοπεδικό ιατρό (A. Chamberlain-S. Triantaphyllou, «An obstetric fatality from Northern Greece», στο: Papers on paleopathology presented at the 23rd annual meeting of the Palaeopathology Association, Durham, North Carolina, 1996, 17).

³⁴ G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris 1977, 245, αρ. 93-101, σ. 416 και 429 κ.εξ.

³⁵ Berve, ό.π. (σημ. 28), 788. Αναφέρεται (Ψευδο-Καλλιθένης, II, 28) ότι ο Αλέξανδρος, αφού έστησε ψηλό πύργο ίδρυσε στήλη για τον εαυτόν του και γύρω στήλης του Σελεύκου, του Αντιόχου και του ιατρού του Φιλίππου (H. Hebert, *Plastik, Malerei und Kunsthandwerk der Griechen vom vierten bis zum zweiten Jahrhundert*, Horn-Grac 1989, 131).

³⁶ Berve, ό.π., αρ. 228.

³⁷ Berve, ό.π., αρ. 43.

³⁸ Berve, ό.π., αρ. 616.

³⁹ Berve, ό.π., αρ. 452. Sherwin-White, ό.π. (σημ. 10), 104.

⁴⁰ Berve, ό.π., αρ. 453. Sherwin-White, ό.π., 79, 104, 262, 278-9.

⁴¹ Berve, ό.π., αρ. 289. Sherwin-White, ό.π., 262, σημ. 33.

στρατηλάτης μυήθηκε στην ιατρική επιστήμη από τον δάσκαλό του Αριστοτέλη,⁴² με αποτέλεσμα να διαθέτει πλούσιες ιατρικές γνώσεις και ο ίδιος να μεριμνά για τη θεραπεία και τη φαρμακευτική αγωγή των φίλων και των ανδρών του.⁴³ Η ιδιαίτερη σχέση του μεγάλου στρατηλάτη με την ιατρική υποδηλώνεται και από δύο ακόμα μαρτυρίες. Η πρώτη μαρτυρία είναι το επιτύμβιο επιγράμμα του α' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τις Κάτω Κλεινές Φλώρινας, χαραγμένο στο κάτω μέρος μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης, που σχετίζεται με την αλεξανδρολατρεία. Σ' αυτό αναφέρεται ο «θεοειδής» Αλέξανδρος (= Μ. Αλέξανδρος) και ο Θεόδωρος, ένας άγνωστος από άλλη πηγή σοφός ιατρός.⁴⁴ Η δεύτερη μαρτυρία αναφέρεται στον Αέτιο τον Αμιδηνό (6ος αι. μ.Χ., *Libri Medicinales*, 7, 90), που σημειώνει μια συνταγή του Μ. Αλεξάνδρου σχετική με τη θεραπεία των ματιών,⁴⁵ έναν αιώνα περίπου αργότερα από την εποχή που έζησε ο ιατρός Αλέξανδρος της Πέλλας και εννέα αιώνες μετά τον θάνατο του μεγάλου Μακεδόνα. Για τους τρόπους της θεραπείας και την αποτελεσματικότητα των ιατρών της εκστρατείας στην Ανατολή ελάχιστα είναι γνωστά. Οι τραυματισμοί χρειάζονταν συχνά εγχειρήσεις, ειδικά όταν το βλήμα βρισκόταν στο τραύμα.⁴⁶ Απαιτούνταν επίσης φάρμακα, η προμήθεια των οποίων γινόταν ακόμα και με ειδικές αποστολές από την Ελλάδα.⁴⁷

Ο Ιπποκράτης, ο γιος του Δράκοντα,⁴⁸ που διετέλεσε για πολλά χρόνια ιατρός της Ρωξάνης και του Αλεξάνδρου Δ', δολοφονήθηκε με τη βασιλική οικογένεια στην Αμφίπολη. Ως προσωπικός ιατρός του Αντιπάτρου στην Πέλλα αναφέρεται ο Πολύδωρος ο Τήσιος.⁴⁹ Στα χρόνια της βασιλείας του Κασσάνδρου και των γιων του λείπουν οι σχετικές μαρτυρίες για την παρουσία φημισμένων ιατρών στη μακεδονική αυλή, παρόλο που ο Κάσσανδρος⁵⁰ και ο γιος του Φίλιππος Δ'⁵¹ πέθαναν από φυματίωση⁵² μετά από

⁴² Ειδικά για τις ιατρικές και φαρμακευτικές γνώσεις του Αριστοτέλη βλ. Ι. Κ. Λαμέρας, *Αι περι ιατρικής γνώσεις του Αριστοτέλους*, Αθήνα 1962. Κ. Μητρόπουλος, «*Ιατρικά Αριστοτέλους*» στον τόμο: *Ποικίλα Αρχαίας ιατρικής*, Αθήνα 1962 (ανάτ. από το περιοδικό *Πλάτων*, σ. 17 κ.εξ.). Επίσης βλ. J. Althoff, «*Aristoteles als medizindoxograph*» στο: *Ancient Histories of Medicine, Essays in medical doxography and historiography in classical antiquity* (εκδ. P. J. van der Eijk), 1999, 57 κ.εξ.

⁴³ Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 8, 41. Αρριανός, *II*, 5, 8. *VII*, 14, 5–6. Πανσανίας, *VIII*, 28, 1. W. Greenwalt, «*Macedonia's Kings and the Political Usefulness of Medical Arts*», *Αρχαία Μακεδονία IV*, 1986 (1999), 217 κ.εξ.

⁴⁴ Θ. Ριζάκης–Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, 144 κ.εξ., αρ. 157, πίν. 59. Των ίδιων, «*Λατρείες στην Άνω Μακεδονία. Παράδοση και νεωτερισμοί*», *Αρχαία Μακεδονία ΣΤ'*, 1999, τ. 2, 956, εικ. 7.

⁴⁵ P. G. Maxwell–Stuart, «*A Medical Recipe of Alexander the Great*», *RSC* 24, 1976, 321 κ.εξ. Για τον Αέτιο βλ. Α.Δ. Μαυρουδής–Α. Σακελλαρίδου–Σωτηρούδη, «*Ένα χειρόγραφο του ιατρού Αετίου του Αμιδηνού (κώδικας Αθων. Λαυρ. 630. E 168)*», *Ελληνικά*, 38 (1987), 318 κ.εξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁶ Berve, ό.π. (σημ. 28), αρ. 452, 453, 788.

⁴⁷ Ο Άρπαλος (επίτροπος επί των οικονομικών και της διοίκησης του βασιλιά στα Εκβάτανα, έστειλε τον Μέμνονα και τους άνδρες του να συνοδεύσουν στην Ινδία ένα φορτίο από 25 χιλιάδες στρατιωτικά εφόδια και 200,5 τόνους φαρμακευτικών προϊόντων (Διόδωρος, 17, 95, 4. Κούρτιος, 9, 3, 21). Για τον Άρπαλο βλ. Berve, ό.π. (σημ. 28), 143.

⁴⁸ Berve, ό.π. (σημ. 28), αρ. 389. Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 104.

⁴⁹ Αθήναιος, *XII*, 548f. Berve, ό.π. (σημ. 28), 649.

⁵⁰ Ευσέβιος, 1, 231. Σύνγκελλος 265A 504 Bonn. Πβ. Πανσανίας, *IX*, 7, 2. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, *III*, 336–167 B.C., Oxford 1988, 208.

⁵¹ Πανσανίας, *IX*, 7, 3. Ιουστίνος, 16, 1, 1. Ευσέβιος, 1, 231. Hammond, ό.π., 210. W. W. Tarn, *The Greeks of Bactria and India*, Cambridge 1951, 215. Για το θέμα της αρρώστιας του Κάσσανδρου και των παιδιών του βλ. E. Carney, «*The curious death of the Antipatrid dynasty*», *Αρχαία Μακεδονία VI*, 1996 (1999), τ. 1, 209 κ.εξ.

χρόνια ασθένεια, ενώ από την ίδια αρρώστια πέθανε αργότερα και ο Αντίγονος Δώσων.⁵³ Αν και το Ασκληπιείο της Κω συνδεόταν άμεσα με τους Αντιγονίδες⁵⁴ και με τα Ασκληπιεία των σημαντικότερων μακεδονικών πόλεων στα χρόνια αυτά στη Μακεδονία απουσιάζουν οι σχετικές μαρτυρίες για κάποιο ιατρό από την Κω ή από κάποιο άλλο σημείο του ελληνικού κόσμου, σε αντίθεση με τις σχετικές πληροφορίες που διαθέτει η έρευνα, για την εγκατάσταση ιατρών στην αυλή των Σελευκιδών.⁵⁵

Το επάγγελμα του ιατρού στα αυτοκρατορικά χρόνια⁵⁶ είχε εξελιχθεί με τις επινοήσεις νέων ιατρικών χειρουργικών και άλλων εργαλείων (όπως για παράδειγμα το χάλκινο διπλό ιατρικό εργαλείο με τη θήκη του, το υπάλειπτρον–κυαθυστοκήλη),⁵⁷ καθώς και με τις εξειδικεύσεις στις παθήσεις των σωματικών οργάνων.⁵⁸ Για παράδειγμα οι από παλαιότερα γνωστοί «ιατροί όφθαλμικοί» γίνονται πλέον εξειδικευμένοι «*medici ocularii*».⁵⁹ Οι στρατιωτικοί ιατροί και οι χειρουργοί απέκτησαν μεγάλες δυνατότητες με τη βοήθεια νέων εργαλείων.⁶⁰ Οι γυναικολόγοι και οι ιατρίνες–μαίες⁶¹ χρησιμοποιούσαν τη χάλκινη διόπτρα (*spriculum magnum matricis*), εργαλείο που βρέθηκε στο Διον, πιστοποιώντας το υψηλό επίπεδο της γυναικολογίας στη Μακεδονία κατά την εποχή αυτή.⁶²

⁵² Για την αρρώστια βλ. Α.Δ. Μαυρουδής, «Ψευδο–γαληνικοί όροι στον κώδικα Vaticanus Palat. Gr. 199 εκδοθέντος ως απόσπασμα του Αρχιγένη», ΕΕΦΣ Δ (ΑΠΘ), 1994, 203 κ.εξ. B.R. Bloom, *Tuberculosis*, Washington 1994. F.L. Cohen–J.D. Durham, *Tuberculosis: A Sourcebook for Nursing Practice*, New York 1995.

⁵³ Πλούταρχος, Κλεομένης, 30, 1–2. S. Le Bohec, *Antigone Doson, roi de Macédoine*, Nancy 1993, 497. Carney, ό.π. (σημ. 51), 215.

⁵⁴ Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 114 κ.εξ.

⁵⁵ A. Mastrocinque, «Les médecins des Seleucides» στο: ό.π., *Ancient Medicine*, I, 119 κ.εξ.

⁵⁶ Για το θέμα βλ. F. Kudlien, *Die Stellung des Arztes in der römischen Gesellschaft*. Freigeborene Romer, Eingeburgerte, Peregrine, Sklaven, Freigelassene als Arzte, *Forchungen zur Antiken Sklaverei*, Stuttgart 1986, 13 κ.εξ.

⁵⁷ Ντ. Αμοιρίδου–Δ. Μαλαμίδου, «Ανασκαφική έρευνα στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αμφίπολης», ΑΕΜΘ 12 (1998), 78 κ.εξ. Για τα ιατρικά εργαλεία της ρωμαϊκής εποχής βλ. R. Jackson, «Roman doctors and their instruments: recent research into ancient practice», *JRA* 3 (1990), 3 κ.εξ. L.J. Bliquez, *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*, 1994. Για τα ιατρικά εργαλεία της αρχαιότητας βλ. J.S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman Times*, Oxford 1907 (επανεκδ. Shigago 1970). E. Kunzl, *Medizinische Instrumente*, *BJB* 182 (1982). Krug, ό.π. (σημ. 19), 77 κ.εξ.

⁵⁸ Jackson, ό.π. (σημ. 18), 56 κ.εξ.

⁵⁹ V. Nutton, «Roman Oculists», *Epigraphica* 34 (1972), 16 κ.εξ. Στον Πενταπλάτανο Γιαννισών βρέθηκε χάλκινο μικρόλο ενεπίγραφο αγγείο του 3^{ου} αι. π.Χ. («λύκιον του Σικάμωνος»), που περιείχε ένα ειδικό κολλύριο για τα μάτια, αλλά και για άλλες παθήσεις [A. Ραπαγιού–P. Chrysostomou, «Inscriptions de la Bouthie et de l'Almorie en Macédoine», *BCH* 117 (1993), 381 κ.εξ., εικ. 17]. Για το φάρμακο αυτό βλ. Krug, ό.π. (σημ. 19), 109 κ.εξ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 79 κ.εξ.

⁶⁰ Jackson, ό.π., 112 κ.εξ.

⁶¹ Για τις γυναίκες χειρουργούς–ιατρίνες βλ. E. Kunzl, *Ein Archäologisches Problem: Gräber römischer Chirurgen* στο: *Ancient Medicine* (O. Temkin–C.L. Temkin), I, 309 κ.εξ. Ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. μαρτυρείται επιγραφικά η μαία και ιατρός Φανοστράτη (C. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, Mainz 1970, 130 κ.εξ., αρ. 53, πιν. 25. P. A. Hansen, *Carmina epigraphica graeca saeculorum IV a. Chr. n.*, Berlin–New York 1989, 569. Krug, ό.π., 195 κ.εξ.). Για το επιγράμμα και το επάγγελμά της βλ. Berger, ό.π. (σημ. 12), 160 κ.εξ. Για τις μαίες και τη γυναικολογία βλ. N. Demand, «Monuments, Midwives and Gynegology», στο: ό.π., *Ancient Medicine*, I, 275 κ.εξ.

⁶² Δ. Παντερμαλής, «Η ανασκαφή του Δίου κατά το 1993 και η χάλκινη διόπτρα», ΑΕΜΘ 7 (1993), 195 κ.εξ. Γενικά για το εργαλείο αυτό βλ. Krug, ό.π., 99 κ.εξ. Jackson, ό.π., 92 κ.εξ.

Ο θεσμός του δημόσιου ιατρού, του αρχιάτρου,⁶³ που είχε επικρατήσει κατά την αυτοκρατορική εποχή, συναντάται και στη Μακεδονία. Ο αρχίατρος ασκούσε εποπτεία στους άλλους ιατρούς της πόλης, ενδιαφερόταν για τη δημόσια υγεία, παρείχε δωρεάν ιατρική περίθαλψη στους φτωχούς, πιστοποιούσε τις αιτίες ύποπτων θανάτων ή σωματικών βλαβών που γίνονταν με βίαιο τρόπο και δίδασκε την ιατρική στους ενδιαφερομένους. Εκλεγόταν και αμειβόταν από την κοινότητα, ενώ η θητεία του ανανεωνόταν κάθε χρόνο έως την ανάκληση του διορισμού του. Από επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. είναι γνωστός μόνο ο αρχίατρος Αυρήλιος Ισιδώρος, μέλος επιφανούς οικογένειας της Θεσσαλονίκης, που υπήρξε και αρχιερέας της πόλης (148 μ.Χ.).⁶⁴ Με τους δημόσιους ιατρούς⁶⁵ φαίνεται ότι είχαν σχέση και οι «medici», που συναντώνται στις ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας. Αυτοί λόγω της ειδικότητάς τους δεν πρέπει να εκλέγονταν, όπως οι άλλοι άρχοντες των αποικιών, αλλά η θητεία τους ανανεωνόταν κάθε χρόνο ως την ανάκληση του διορισμού τους. Μόνο στους Φιλίππους μαρτυρούνται δύο τέτοιοι ιατροί. Πρόκειται για τον Κόϊντο Μόφιο Ευήμερο (Q. Mofius Euhemerus) και τον Γάιο Βελλείο Πλάτωνα (C. Velleius Plato).⁶⁶ Από τις γραμματειακές πηγές κατά την εποχή αυτή γνωρίζουμε ακόμα ένα ονομαστό ιατρό από τη Μακεδονία. Πρόκειται για τον Θεόδωρο, μαθητή του Αθήναιου, ιδρυτού της σχολής των Πνευματικών στη Ρώμη, στον οποίον αποδίδεται το φαρμακευτικό σύγγραμμα «Περὶ βοηθημάτων».⁶⁷ Από τα αρχαιολογικά δεδομένα οι ανασκαφείς ενός τάφου στην Αμφίπολη υποστήριξαν ότι ανήκε σε κάποιο άγνωστο ιατρό.⁶⁸ Οι υπόλοιποι ιατροί, που μαρτυρούνται στις επιγραφές των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μακεδονία, θα πρέπει να ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες.⁶⁹ Πρόκειται για τον Σέξτο Ιούλιο Χαρίτωνα στην Αμφίπολη (74 μ.Χ.),⁷⁰

⁶³ Αρχίατρος ήταν τίτλος, που έφεραν κατά τη ρωμαϊκή εποχή και κυρίως τον 3^ο αι. μ.Χ. πέντε κατηγορίες ιατρών αξιωματούχων, όπως οι ιατροί της αυτοκρατορικής αυλής, οι κοινοτικοί ιατροί, οι ιατροί των ιατρικών σωματείων κτλ. [RE II, 1 (1895), 464–466, λ. αρχίατρος (M. Wellmann)]. Για τους αρχίατρος βλ. επίσης Krug, ό.π. (σημ. 19), 203 κ.εξ. V. Nutton, «Archiatroi and the Medical Profession in Antiquity», PBR 45 (1977), 191 κ.εξ. C. Römer, «Ehrung für den Arzt Themison», ZPE 84 (1990), 85 κ.εξ.

⁶⁴ Ο Αυρήλιος Ισιδώρος «ἀρχιερέυς» και «ἀρχίατρος» αφιερώνει το 250 μ.Χ. μαρμάρινο βωμό για τον εγγονό του Μαρεινιανό Φίλιππο, που διετέλεσε ιερέας και αγωνοθέτης του θεού Φούλβου, εφήβαρχος το 248 μ.Χ., καθώς και πολιάρχης το 249–50 μ.Χ. (IG X, 2, 163). Ο ίδιος είναι γνωστός και σε άλλη τιμητική επιγραφή (IG X, 2, 149). Για το στέμμα της οικογένειάς του βλ. IG X, 2, 163.

⁶⁵ Για την κοινωνική θέση των ιατρών στα αυτοκρατορικά χρόνια βλ. Kudlein, ό.π. (σημ. 56), 13 κ.εξ. Pleket, στο: Ancient Medicine, I, 27 κ.εξ. Για την ύπαρξη εργαστηρίων ή κολλεγίων ιατρών ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια βλ. V. Nutton, «Roman medicine: Tradition Confrontation, Assimilation» στο: ANRW II, 37, 1 (1973), 49 κ.εξ. Του ίδιου, «The Medical meeting Place» στο: Ancient Medicine, I, 3 κ.εξ.

⁶⁶ P. Collart, «Le sanctuaire des dieux Egyptiens à Philippes», BCH 53 (1929), 82 κ.εξ., αρ. 7, εικ. 11–12. Του ίδιου, Philippes, ville de Macédoine, Paris 1937, 271. P. Lemerle, Inscriptions latines et grecque de Philippes», BCH 58 (1934), 472 κ.εξ., αρ. 9, εικ. 9. P. Pilhofer, Philippi I, Tübingen 2000, 132 κ.εξ., 327 κ.εξ.

⁶⁷ RE V. A, 2, 1934, 1865–6, αρ. 45, λ. Theodoros (K. Deichgräber).

⁶⁸ Αμοιρίδου – Μαλαμίδου, ό.π. (σημ. 57), 79 κ.εξ.

⁶⁹ Ο όρος ιάτρινα–ιατρίνη ή medica χρησιμοποιείται στα ρωμαϊκά [Jackson, ό.π. (σημ. 18), 86 κ.εξ.] και στα πρωτοχριστιανικά χρόνια για να δηλώνει και τη μαία, αν και είναι πιθανόν ότι η ιάτρινα και η μαία, εκτός της μαιευτικής είχαν και άλλες ιατρικές γνώσεις (Παλλαδίου Ελενουπόλεως, πριν από το 431 μ.Χ., «Η πρὸς Λούσον ιστορία», κεφ. 68, σ. 164, στ. 9–14). Μαρτυρίες για ιατρομαία και μαία αυτής της εποχής υπάρχουν στην Κώρκο της Μ. Ασίας [H. Solin, Arctos 21 (1987), 128. MAMA III, αρ. 292 και αρ. 605], ενώ μια άλλη ιατρίνη μαρτυρείται στη Σελεύκεια Καλυκάνδου (GIG 9209). Μια τέτοια ιατρός, η Αντιοχίς Διοδότου από την Τλω της Λυκίας έστησε ένα άγαλμά της «μαρτυρηθείσα υπό τῆς Τλωέων βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ἐπὶ τῇ περὶ τὴν ἰατρικὴν τέχνην ἐμπειρία» [1^{ος} αι. π.Χ., Guarducci, ό.π. (σημ. 5), III (1974) 103 κ.ε.]. Για τις γυναικείες αρρώστιες και τη μαιευτική βλ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 86 κ.εξ.

για τον Τ(ίτο) Σέρβειο και τη γυναίκα του Σερβεία στη Θεσσαλονίκη,⁷¹ για τον Πο(πλίκιο) Λάλο (133 μ.Χ.)⁷², για τον Ποπλίκιο Ερμεία (2^{ος} αι. μ.Χ.)⁷³ και πιθανότατα για έναν ακόμα άγνωστο ιατρό από τη Βέροια,⁷⁴ για τον Αίλιο Νεικόλαο στην Έδεσσα (246 μ.Χ.)⁷⁵, για τον Άπτον στο Δίον (2^{ος} αι. μ.Χ.)⁷⁶ που καταγόταν από την Ηράκλεια του Στρυμόνος και όπως μας πληροφορεί το επιτύμβιο επίγραμμα του, όσο ζούσε έσωσε πολλούς ανθρώπους «ἐκ τε νόσων χαλεπῶν καὶ ἀνειρῶν ὀδυνάων ... δι' ἀρετὴν τέχνης», για τον Κ. Ιούλιο Νεικήτη στη Λύκη της Λυγκηστιδος (α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.)⁷⁷ καθώς και για τον Θεόδωρο στις Κάτω Κλεινές Φλώρινας (α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.)⁷⁸ που προαναφέρθηκε.

Εκτός από τον ιατρό Αλέξανδρο της μελέτης μας, στη Μακεδονία κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, μαρτυρούνται επιγραφικά τρεις ακόμα ιατροί. Πρόκειται για τον Παύλο, που υπήρξε ταυτόχρονα και πρεσβύτερος στους Φιλίππους (4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.)⁷⁹ για τον Δαμιανό στη Θεσσαλονίκη (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)⁸⁰ καθώς και για τον Ανθέμιο στην Έδεσσα (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)⁸¹ Μακεδονική καταγωγή είχε και ο ιατρός Γ. Καλπούρνιος Κολλήγας, μέλος μιας ονομαστής χριστιανικής οικογένειας, που υπήρξε επίσης ρήτορας και φιλόσοφος, όπως αναφέρεται στο επιτύμβιο επίγραμμα του (4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.), που βρέθηκε στην Αντιόχεια της Πισιδίας.⁸²

Από την έρευνα του επαγγέλματος του ιατρού κατά τα πρωτοχριστιανικά χρόνια⁸³ προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα: Ότι οι ιατροί μπορούσαν να εξασκούν το

⁷⁰ Δ. Λαζαρίδης, *Αμφίπολις, Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 1993, 85.

⁷¹ Δήμιτσας, *ό.π.* (σημ. 3), αρ. 521.

⁷² Γουναροπούλου-Χατζόπουλου, *ό.π.* (σημ. 16), 310, αρ. 326. Η Α. Tataki (*Ancient Beroea, Prosopography and Society, Μελετήματα 8*, Αθήνα 1988, 211, αρ. 786) αναφέρει τον ιατρό ως Πο(πλίκιο) Λάλο. Η ύπαρξη όμως του ιατρού Ερμεία στη Βέροια από το γνωστό γένος των Ποπλίκιων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο παραπάνω ιατρός θα ονομαζόταν Ποπλίκιος Λάλος.

⁷³ Ο ιατρός μαρτυρείται σε επιτύμβιο μνημείο, που έστησε για τα παιδιά του Ρούφο και Σεπρώνιλλα, καθώς και για τη γυναίκα του Αιλία Ρουφεινή [2^{ος} αι. μ.Χ., Μ. Ανδρόνικος, *Αρχαία επιγραφαί Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1950*, 26 κ.εξ., αρ. 3, πίν. II, 2. SEG 12, 1955, 333. Tataki, *ό.π.*, 504, αρ. 1112a. Γουναροπούλου-Χατζόπουλου, *ό.π.* (σημ. 16), 328 κ.εξ., αρ. 360]. Ο ίδιος είναι γνωστός από επιτύμβιο μνημείο, που έστησε στη μνήμη του απελεύθερου του Κάστορος [Γουναροπούλου - Χατζόπουλου, *ό.π.*, 414, αρ. 500], ενώ ο γιος του Ποπλίκιος Ρούφος αναφέρεται σε επιτύμβιο μνημείο, που έστησε για τον παιδαγωγό του (Γουναροπούλου-Χατζόπουλου, *ό.π.*, 290, αρ. 279).

⁷⁴ Το επίγραμμα στη δημοσίευσή του (Γουναροπούλου-Χατζόπουλου, *ό.π.*, αρ. 407) δεν συνδέθηκε με κάποιο ιατρό, ούτε χρονολογήθηκε. Το κείμενο είναι το εξής: «[---]νης δ' ἐπὶ τέρμα καὶ / εὐλογίας νούσων / ἰάματα δείξας / [---]ΑΙΟΙ τέχνης ἔλιπε».

⁷⁵ Α. Β. Tataki, *Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon, Μελετήματα 8*, Αθήνα 1994, 30 κ.εξ., αρ. 10.

⁷⁶ D. Pantermalis, «Inscriptions from Dion, Addenda et corrigenda» στο: *Ancient Macedonian Studies in honor of Ch. Edson 1981*, 291 κ.εξ., εικ. 7. W. Peek, «Λειψανοθήκη», *ZPE 11* (1973), 30 κ.εξ.

⁷⁷ Ριζάκης-Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 44), 151 κ.εξ., αρ. 165, πίν. 63.

⁷⁸ Ριζάκης-Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 44), 144 κ.εξ., αρ. 157, πίν. 59.

⁷⁹ Πελεκανίδου, *ό.π.* (σημ. 16), 162 κ.εξ., εικ. 50. Feissel, *ό.π.* (σημ. 16), 200 κ.εξ., αρ. 237.

⁸⁰ Feissel, *ό.π.*, 105, αρ. III, 2.

⁸¹ Feissel, *ό.π.*, 47, αρ. 31.

⁸² SEG XXXII, 302. Για την οικογένεια του ιατρού βλ. SEG XXXII, 1303.

⁸³ Κ.Π. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρωίμου βυζαντινής περιόδου (Η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας επιγραφών και Αγιολογικών κειμένων) 1975*, 32 κ.εξ.

επάγγελμά τους ως ελεύθεροι επαγγελματίες ή να υπηρετούν σε κοινωφελή ιδρύματα ως δημόσιοι. Ότι υπήρχαν οι διαβαθμίσεις του ιατρού και του αρχιάτρου, όπως και στη ρωμαϊκή εποχή. Ότι η ιατρική ασκούσαν και από κληρικούς διαφόρων βαθμίδων.⁸⁴

III: Η λατρεία των θεοτήτων της ιατρικής στην Πέλλα: η υγεία των κατοίκων της

Η ιατρική στη Μακεδονία, όπως και αλλού, προωθήθηκε παράλληλα με τη λατρεία του Ασκληπιού.⁸⁵ Η λαϊκή πίστη για θεϊκή παρέμβαση, εκεί που η ιατρική αποτύγγανε, ήταν σεβαστή και βαθιά ριζωμένη. Δίπλα στην ιατρική ως εμπειρική επιστήμη υπήρχε και η θρησκευτική ιατρική.⁸⁶ Οι ιερείς του θεού ήταν επώνυμοι των μακεδονικών πόλεων.⁸⁷ Μάλιστα η ιερατεία του Ασκληπιού ήταν αξίωμα με μεγάλη κοινωνική προβολή και ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική οργάνωση του μακεδονικού βασιλείου.

Η λατρεία του Ασκληπιού, όπως μαρτυρείται από τις πηγές, ήταν δημοφιλής σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, όπως στη Βέροια, στη Μιέζα, στο Διον, στη Θεσσαλονίκη, στη Μόρφυλο, στα Καλίνδοια, στην Αντιγόνεια, στην Κασσάνδρεια, στην Αμφίπολη και στους Φιλίππους κ.α.⁸⁸ Όπως έδειξαν οι ανασκαφικές έρευνες στην πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους⁸⁹ υπήρχε ένα σημαντικό ιερό, που κατά την άποψή μας ανήκε στον Ασκληπιό και στους Ασκληπιάδες (Ηπιόνη, Μαχάων, Ποδαλείριος, Υγεία, Ιασώ, Ακεσώ και Πανάκεια), όπου σημαντική θέση θα είχαν ως εντεμένιοι και σύμβωμοι και άλλοι θεοί, ήρωες και δαίμονες της ιατρικής,⁹⁰ όπως ο

⁸⁴ Είναι γνωστοί ιατροί, που ταυτόχρονα ήταν πρεσβύτεροι π.χ. διάκονοι στις Ερυθρές (J. Keil, *Forchungen in Erythrai I*, JW 13 (1910), 74, αρ. 9), στις Τράλλεις (H. Gregoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, I, 1968, β', αρ. 123) ή αρχιδιάκονοι (Κοράσιον της Μ. Ασίας, MAMA III, αρ. 167). Για την ιατρική στα βυζαντινά χρόνια βλ. Krug, ό.π. (σημ. 19), 213 κ.εξ.

⁸⁵ Greenwalt, ό.π. (σημ. 46), 217 κ.εξ. Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Απόλλωνι, Ασκληπιώι, Υγείαι. Επιγραφική μαρτυρία για το Ασκληπιείο της Βέροιας», *Μελέται ΑΔ* 39 (1984), 209. Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην αρχαία Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία V*, 1993, 261 κ.εξ.

⁸⁶ L. Edelstein, «Greek Medicine in its relation to Religion and Magic» στο: *Ancient Medicine* (εκδ. O. Temkin-C.L. Temkin), 205 κ.εξ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 138 κ.εξ.

⁸⁷ Βουτυράς, ό.π. (σημ. 85), 260 κ.εξ. Hatzopoulos, ό.π. (σημ. 5), 153 κ.εξ.

⁸⁸ Για τη λατρεία του θεού στη Μακεδονία βλ. Βουτυράς, ό.π., 251 κ.εξ. Αλλαμανή-Σουρή, ό.π. (σημ. 85), 205 κ.εξ. Μ. Β. Hatzopoulos-L.D. Loucopoulou, *Morrylos, cité de la Crestonie*, *Μελετήματα* 7, Αθήνα 1989, 17 κ.εξ., 69 κ.εξ. Chr. Yeligianni, «Lex sacra aus Amphropolis», *ZPE* 100 (1994), 391 κ.εξ. Γενικά για τη λατρεία του θεού βλ. E. Edelstein, *Asclepius. A collection and interpretation of the testimonies*, Baltimore 1945, I-II. Γενικά για τη λατρεία του Ασκληπιού στον αρχαίο κόσμο βλ. Krug, ό.π. (σημ. 19), 128 κ.εξ. Ειδικότερα για τα ιερά του θεού στην Ελλάδα και τα νησιά με βάση τις πηγές, τις επιγραφές, τα νομίσματα και τα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. A. Semeria, *ASNP* 16 (1986), 931 κ.εξ.

⁸⁹ Για τις αναθηματικές και άλλες επιγραφές, που πιστοποιούν τη λατρεία του θεού βλ. Ph. Petsas, *Pella, Alexander the Great's Capital, Thessaloniki* 1978, 60 κ.εξ. Hatzopoulos-Loucopoulou, ό.π., 65, σημ. 6. Ψήφισμα Πελλαιών για ασυλία του ιερού του Ασκληπιού στην Κω, 242 π.Χ., «ἐπί ιερῶς Ἀσκληπιοδώρου», *SEG* 12, 1955, 374. K.J. Rigsby, *Asyilia, Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, California 1996, 134 κ.εξ.

⁹⁰ Μ. Ακαμάτη-Αιλιμπάκη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας κατά την περίοδο 1988-1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 89 κ.εξ. Της ίδιας, «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), 100. Της ίδιας, «Συγκρότημα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 112 (1997), 201. Της ίδιας, «Θησαυρός από την περιοχή του Καναλιού της Πέλλας», *Μύρτος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη* 2000, 381, 386 κ.εξ. Της ίδιας, *Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, Θεσσαλονίκη* 2000, 219).

Απόλλων,⁹¹ ο Ηρακλής,⁹² καθώς και ο Δάρρων. Ο τελευταίος ήταν μακεδονικός δαίμων στον οποίο εύχονταν για την υγεία των αρρώστων και όχι θεότητα, όπως έχει υποστηριχθεί.⁹³ Στο ιερό αυτό πιθανότατα ανήκε το μεγάλο κυκλικό κτίριο με τα ψηφιδωτά⁹⁴ και τα κτίρια των γειτονικών οικοδομικών τετραγώνων, που βρίσκονται στα βόρεια και στα ανατολικά του⁹⁵ και τα οποία είχαν βοηθητικό χαρακτήρα, εξυπηρετώντας τη διαμονή, τη διαίτα, τη θεραπευτική αγωγή από ειδικευμένους ιατρούς, καθώς και την ψυχαγωγία των αρρώστων και των συγγενών τους. Το Ασκληπιείο, που βρίσκεται στα βόρεια του σημερινού «Καναλιού», είχε άφθονο νερό, όπως πιστοποιείται από τους υδρευτικούς αγωγούς, τις κρήνες, τις δεξαμενές και τις «κολυμβήθρες»,⁹⁶ το οποίο χρησίμευσε για θεραπευτικούς σκοπούς.⁹⁷

Η λατρεία του Ασκληπιού, καθώς και των άλλων θεραπευτών θεών, ηρώων και δαιμόνων στην Πέλλα, όπως και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, ήταν αναγκαία, εξαιτίας των προβλημάτων υγείας, που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοί της. Η πόλη έγινε πρωτεύουσα της Μακεδονίας στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., λόγω κυρίως των γεωγραφικών

⁹¹ Ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το χωρίο του Δημοσθένη (Κατά Μειδίου, 52: «περί υγείας θύειν και εύχεσθαι Διὶ ὑπάτω, Ἡρακλεῖ, Ἀπόλλωνι προστατηρίω»). Ο θεός είχε θεραπευτικές ιδιότητες ως «παιήων, μαλεάτας, ἀλεξίκακος, ἐπικούριος, ἰατρόμαντης, ὑπαταῖος». Σύμφωνα με τον Ευριπίδη (Αλκιστις, στ. 970–1), ο πατέρας του Ασκληπιού Απόλλωνας ήταν προστάτης και δάσκαλος των ιατρών, που αποκαλούνταν Ασκληπιάδες. Για τη στενή σύνδεση της λατρείας του Ασκληπιού με εκείνη του Απόλλωνα, ο οποίος λατρευόταν σε πολλές περιοχές ως θεός ιατρού και της ιάσεως, βλ. Edelstein, *ό.π.* (σημ. 88), 271. F. Graf, *Nordionische Kulte. Religionsgeschichte und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Rom 1985, 250 κ.εξ. J. Ferguson, *Among the Gods. An Archaeological exploration of ancient Greek religion*, London 1989, 88 κ.εξ.

⁹² Ο Ηρακλής ως Κυναγίδας και Φύλακος, που λατρευόταν στην Πέλλα και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας (M. B. Hatzopoulos, *Cultes de Rites de Passage en Macédoine*, Μελετήματα 19, 1994, 105 κ.εξ.), είχε αλεξίκακες και θεραπευτικές ιδιότητες. Για τον χθόνιο Ηρακλή Παγκράτη στην Αθήνα, που επίσης είχε τέτοιες ιδιότητες βλ. E. Tagalidou, «Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit», *Jonsered* 1993, 159 κ.εξ. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos*, Berlin 1994, 144 κ.εξ.

⁹³ Ησύχιος, λ. «Δάρρων Μακεδονικός δαίμων, ὃ ὑπὲρ τῶν νοσοῦντων εύχονται». Για το δαίμονα αυτό βλ. J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens*, Athènes 1988 (β'), I, 147 κ.εξ. Υποστηρίχθηκε από την ανασκαφέα (ό.π., σημ. 90), ότι το ιερό ανήκε στον τοπικό θεραπευτή θεό Δάρρωνα. Η ανάδειξη όμως του δαίμονα αυτού ως κύριας θεότητας στην Πέλλα, δεν συμβαδίζει με τη βεβαιωμένη από τις επιγραφές της Μακεδονίας συλλατρεία του Απόλλωνος, του Ασκληπιού και της Υγείας, αλλά ούτε και με το δεδομένο ότι ο Ασκληπιός υπήρξε ο κατεξοχήν θεραπευτής-ιατρός θεός, επώνυμος στις μακεδονικές πόλεις. Πρόκειται ουσιαστικά για δαίμονα κοντά στον Ασκληπιό, όπως για παράδειγμα δίπλα στον Διόνυσο βρίσκονται ο Αγαθός δαίμων (W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, μετ. Ν. Π. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού, Αθήνα 1993, 381), ο Άκρατος δαίμων (Παυσανίας, I, 2, 4: «καὶ δαίμων τῶν ἀμφὶ Διόνυσον ἄκρατος· πρόσωπόν ἐστὶν οἱ μόνον ἐνφοκοδομημένον τοίχῳ»), καθώς και ο Κώμος, προσωποποίηση της συντροφιάς των συμποσιαστών με τη μορφή ενός αγοριού-σατύρου. Γενικά για τον όρο δαίμων βλ. Burkert, *ό.π.*, 380 κ.εξ.

⁹⁴ X. Μακαρόνας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά 340 κ.εξ., εικ. 5, πιν. 398–404. Του ίδιου, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά 414 κ.εξ., εικ. 2, πιν. 469–70. Th. Hatzisteliou-Price, *AJA* 77 (1973), 66 κ.εξ. Fl. Seiler, *Die griechische Tholos*, Mainz 1986, 132 κ.εξ.

⁹⁵ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 137 κ.εξ. Για τα γειτονικά κτίρια βλ. της ίδιας, *ό.π.*, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 83 κ.εξ.

⁹⁶ Βλ. για παράδειγμα στο Ασκληπιείο της Βέροιας, που γειτνιάζε με την Αγορά και το οποίο, εκτός από τις απαραίτητες εγκαταστάσεις για τη σωματική και ψυχική θεραπεία των ασθενών, διέθετε «πολύκρηνον», συγκρότημα λουτρών, «έγκοιμητήριον» και «έξεδρα» [Γουναροπούλου-Χατζόπουλου, *ό.π.* (σημ. 16), αρ. 18 και 41].

⁹⁷ Για το νερό σε σχέση με την υγεία και την αρρώστια των ανθρώπων βλ. το συλλογικό έργο: *Eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, *BCH Suppl.* 28 (1994), 1 κ.εξ.

πλεονεκτημάτων της. Ιδρύθηκε πάνω στο σταυροδρόμι των βασικών οδικών αξόνων της Μακεδονίας και δίπλα στο Θερμαϊκό κόλπο («παρά θάλασσαν»), αλλά ήδη γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., εξαιτίας των γεωλογικών μεταβολών,⁹⁸ έχασε την άμεση πρόσβασή της στο Θερμαϊκό κόλπο, επειδή σχηματίστηκε η λίμνη Λουδία και εκτεταμένα έλη γύρω από αυτήν. Έτσι η Πέλλα πλέον κατέληξε να είναι ακατάλληλη για την υγιεινή διαβίωση των κατοίκων της.⁹⁹

Οι πεδινές εύφορες εκτάσεις της νότιας και νοτιοδυτικής χώρας της, θα πλημμύριζαν συχνά, παρόλα τα αντιπλημμυρικά έργα που θα είχαν γίνει, δημιουργώντας αντίξοες συνθήκες στη ζωή των ανθρώπων, που ήταν εγκατεστημένοι στους οικισμούς και στα αγροκτήματα.¹⁰⁰ Η ασβεστολιθική σύσταση του εδάφους της Πέλλας, θα είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της υγρασίας κατά το καλοκαίρι, ενώ οι περιοδικές ανομβρίες θα επέτειναν τη λειψυδρία. Η υγρασία, η ζέστη και οι άνεμοι, που επικρατούσαν στην περιοχή κατά το καλοκαίρι, θα δημιουργούσαν μη ιδανικές συνθήκες διαβίωσης.¹⁰¹ Η διαπιστωμένη συσσώρευση πληθυσμού από τη Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα στην Πέλλα θα προκαλούσε κατά το καλοκαίρι βαριά ατμόσφαιρα επάνω από πόλη, γεμάτη με οσμές ανάμεικτες με την σκόνη της κυκλοφορίας των χωμάτινων δρόμων, συνθήκες δηλαδή ανθυγιεινές και πρόσφορες για τη γρήγορη εξάπλωση μεταδοτικών ασθενειών. Η πόλη δεν είχε καλή ποιότητα πόσιμου νερού, λόγω του ασβεστολιθικού εδάφους της περιοχής.¹⁰² Η ύδρευσή της, εξαιτίας των μεγάλων αναγκών της γινόταν από

⁹⁸ Για το θέμα βλ. Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της Βόρειας Βοτταίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη 1990, 206 κ.εξ. Του ίδιου, «Η λατρεία της Συρίας Θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», ΑΕΜΘ 3 (1989), 106 κ.εξ. Του ίδιου, «Η ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοτταίας», Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, 500 κ.εξ.

⁹⁹ Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (De architectura I, 3–4, 1, μετάφρ. Π. Λέφας), «Οι τειχοσμένες πόλεις δεν πρέπει να κτίζονται κοντά με έλη, γιατί ο χώρος γίνεται νοσηρός, όταν με την ανατολή του ήλιου, η πρωινή αύρα, φέρνοντας μαζί της την αναδυόμενη ομίχλη, που ενώνεται με τις δηλητηριώδεις εκπνοές των ελόβιων οργανισμών, φθάνει στην πόλη και τυλίγει στο ρεύμα της τα σώματα των κατοίκων». Ο ίδιος σημειώνει παρακάτω (I, 4, 12) ότι, «όταν όμως υπάρχουν έλη με νερά στάσιμα, που δεν έχουν, είτε μέσω ποταμού είτε μέσω αποστραγγιστικών αυλάκων, όπως τα Πομπήνια έλη, διέξοδο απορροής, τότε λόγω της ακινησίας τους σήπονται και ελκύουν βλαβερές και λοιμώδεις αναθυμιάσεις».

¹⁰⁰ Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 5), 197 κ.εξ.

¹⁰¹ Για την επίδραση των ανέμων στην υγεία των ανθρώπων βλ. Ιπποκράτης, Περί ανέμων, υδάτων, τόπων, 3–6.

¹⁰² Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα αντίληψη, οι κάτοικοι της Πέλλας είχαν προβλήματα υγείας στην σπλήνα, που οφειλόταν στο ανθυγιεινό νερό. Ο Μάχων, που έγραψε τα απομνημονεύματα του φημισμένου κιθαρωδού Στρατόνικου (ο οποίος είχε επισκεφτεί την Πέλλα στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.), μας πληροφορεί ότι οι κάτοικοι της Πέλλας είχαν διπλάσια σπλήνα και ήταν χλωμοί (Αθήναιος, VIII, 348f: «Στρατόνικος ἀπεδήμησεν εἰς Πέλλαν ποτέ, παρά πλείονων ἔμπροσθε τοῦτ' ἀκηκῶς ὡς σπληνικούς εἶωθεν ἢ πόλις ποιεῖν. ἐν τῷ βαλανεῖῳ καταμαθῶν οὖν πλείονας γυμναζομένους τῶν μειρακίσκων παρά τὸ πῦρ, κομφῶς τὸ τε χρῶμα καὶ τὸ σῶμ' ἠσκηκότας, διαμαρτάνειν ἔφασκε τοὺς εἰρηκότας αὐτῶ· καταμαθῶν δ', ἠνίκ' ἐξῆι πάλιν, τῆς κοιλίας τὸν σπλῆν' ἔχοντα διπλάσιον ... 'καθήμενος γὰρ ἐνθάδ' οὗτος φαίνεται τὰ <θ'> ἰμάτια τῶν εἰσιόντων λαμβάνων τρηεῖν ἅμα καὶ τοὺς σπληνας, εὐθέως ἵνα μηδ' ἦτισοῦν τοῖς ἔνδον ἢ στενοχωρία'». VIII, 352a: «ἐν Πέλλῃ δὲ πρὸς φρέαρ προσελθὼν ἠρώτησεν εἰ πότιμόν ἐστιν. εἰπόντων δὲ τῶν ἰμῶντων 'ἡμεῖς γε τοῦτο πίνομεν', 'οὐκ ἄρ', ἔφη, 'πότιμόν ἐστιν'. ἐτύγχανον δ' οἱ ἄνθρωποι χλωροὶ ὄντες»).

Ο Ιπποκράτης (Περί ανέμων, υδάτων, τόπων, 7) παραθέτει τα αποτελέσματα από τη χρήση ακατάλληλων νερών: «περὶ δὲ τῶν λοιπῶν υδάτων βούλομαι διηγῆσασθαι, ἃ τέ ἐστι νοσώδεα, καὶ ἃ ὑγιεινότεα, καὶ ὁκόσα ἀφ' ὕδατος κακὰ εἶκος γίνεσθαι, καὶ ὅσα ἀγαθὰ· πλείστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγίειν. Ὀκόσα μὲν οὖν ἐστιν ἐλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα, ταῦτα ἀνάγκη τοῦ μὲν θέρους εἶναι θερμὰ καὶ παχέα καὶ ὀδμὴν ἔχοντα, ἅτε οὐκ ἀπόρρυτα ἔοντα· ἀλλὰ τοῦ τε ὀμβρίου ὕδατος ἐπιτρεφομένου αἰεὶ νέου, τοῦ τε ἡλίου καίοντος, ἀνάγκη ἄχρῳα τε εἶναι καὶ πονηρὰ καὶ χολώδεα· τοῦ δὲ χειμῶνος, παγετώδεα τε καὶ ψυχρὰ καὶ τεθλωμένα ὑπὸ τε χιόνος καὶ παγετῶν,

ένα ποικίλο υδρευτικό σύστημα, που τροφοδοτούνταν από επιφανειακά νερά.¹⁰³ Το αποχετευτικό της σύστημα κατέληγε στον Βόρβορο και το έλος, που υπήρχαν στα νότια της πόλης,¹⁰⁴ προκαλώντας, όπως δείχνει και το όνομα του ποταμού, δυσσομία και εστιές μόλυνσης. Όπως ήταν φυσικό το ακατάλληλο νερό, τα λύματα της πόλης και τα έλη της περιοχής προκαλούσαν ελονοσία,¹⁰⁵ τυφοειδή πυρετό και άλλες μολυσματικές ασθένειες με ολέθρια πολλές φορές αποτελέσματα στο ανθρώπινο και το ζωικό δυναμικό.

Η θερμή λατρεία του Ασκληπιού στην ελληνιστική Πέλλα προφανώς συνεχίστηκε και στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας (Colonia Iulia Augusta Pellensis ή Colonia Pella).¹⁰⁶ Ο ιατρός Αλέξανδρος της δεύτερης επιγραφής φαίνεται ότι δεν ονομάστηκε έτσι κατά τύχη.¹⁰⁷ Η επιτύμβια πλάκα του προέρχεται από νεκροταφείο της παλαιοχριστιανικής Πέλλας,¹⁰⁸ όπου εντοπίστηκε και το ΒΔ. νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας και το οποίο βρίσκεται αμέσως δυτικά του λόφου του Ανακτόρου, όπου γεννήθηκε ο Μ. Αλέξανδρος.¹⁰⁹ Αλέξανδρος ονομαζόταν και ο ψευτοιατρός, που επισκέφτηκε στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. την Πέλλα και που στη συνέχεια έστησε μια ολόκληρη επιχείρηση

ώστε φλεγματοδέστατα είναι και βραγχωδέστατα· τοῖσι δὲ πίνουσι σπλήνας μὲν αἰεὶ μεγάλους εἶναι καὶ μεμυωμένους, καὶ τὰς γαστέρας σκληρὰς τε καὶ λεπτὰς καὶ θερμὰς, τοὺς δὲ ὠμούς καὶ τὰς κληῖδας καὶ τὸ πρόσωπον καταλελεπτύσθαι· ἐς γὰρ τὸν σπλήνα αἰ σάρκες ξυτῆκονται, διότι ἰσχυροὶ εἰσιν».

¹⁰³ Χρυσσοστόμου, ὁ.π. (σημ. 98), 226. Για τις αρνητικές συνέπειες του κακού κλίματος και των επιφανειακών νερών στην ιδιοσυγκρασία και την υγεία των ανθρώπων βλ. Ιπποκράτης, ὁ.π., 3 κ.εξ.

¹⁰⁴ Επίγραμμα του Θεόκριτου για τον Αριστοτέλη, που αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος, Βίος Φιλοσ. 5.11, «Ὅς διὰ τὴν ἀκρατῆ γαστρὸς φύσιν, εἴλετο ναίειν / ἀντ' Ἀκαδημίας Βορβόρου ἐν προχοαῖς». Ο Πλούταρχος, Περὶ φυγῆς, 603c, σχολιάζοντας το επίγραμμα σημειώνει: «ἔστι γὰρ ποταμὸς περὶ Πέλλην, ὃν Μακεδόνες Βορβόρον καλοῦσι». Για τα έλη και τις βαλιώδεις εκτάσεις κοντά στην Πέλλα, που δημιουργούσαν νοσηρό κλίμα βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου, Πέλλα I. Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρίες, Αθήνα 1971, 10 κ.εξ.

¹⁰⁵ Η μετάκληση του ιατροῦ ἀπὸ τῆς Θάσσο (ὡπως εἶδαμε στὴν πρώτη ἐπιγραφή τῆς μελέτης αὐτῆς), νησί που μαστιζόταν ἀπὸ ελονοσία (M. D. Grmek, Diseases in the Ancient Greek World, Baltimore 1989, 284 κ.εξ., 288 κ.εξ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία), φαίνεται κατανοητὴ, ἀν ἀναλογιστοῦμε ὅτι καὶ ἡ Πέλλα ἀντιμετώπιζε τὸ ἴδιο πρόβλημα. Λόγω τῶν ἐλῶν οἱ κάτοικοι τῆς Πέλλας υπέφεραν ἀπὸ ελονοσία, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ πορώδης υπερόστωση, ἡ καχεξία καὶ ἡ χλωμότητα (Grmek, ὁ.π., 245 κ.εξ.). Βλ. ἐπίσης D. Gourevitch, «Hippocrate en son temps: Introduction générale», στο: ὁ.π. (σημ. 20) Au temps d'Hippocrate, 20 κ.εξ.). Ἄλλωστε ἡ υψηλὴ θνησιμότητα τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, που διαπιστώθηκε στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς κλασικῆς Πέλλας [E. Reuer-S. Fabrizio-Reuer, «The Pella burial ground: a preliminary report», Rivista di Anthropologia LXVI (1988), 263] σχετίζεται με τὴ μαλάρια. Για τὴν καταστροφικὴ ἐπίδραση τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνη βλ. N. Demand, Birth, Death and Motherhood in Classical Greece, London 1994, 81 κ.εξ. Για τὴν ἀρρώστια αὐτὴ βλ. M. Grmek, «La malaria dans le Méditerranée orientale préhistorique et antique», Parasitologia 36 (1994), 1 κ.εξ. Του ἴδιου, ὁ.π., Diseases, 245 κ.εξ. J.-N. Corvisier, «Eau, paludisme et démographie en Grèce péninsulaire» στο: BCH Suppl. 29 (1994), 297 κ.εξ. Για τὴν ελονοσία στὴν Κάτω Μακεδονία βλ. E. Borza, «Some Observations on Malaria and the Ecology of Central Macedonia in Antiquity», AJAH 4 (1979), 102 κ.εξ.

¹⁰⁶ Π. Χρυσσοστόμου, «Ἀνασκαφὴ στὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ Πέλλα κατὰ τὸ 1995», ΑΕΜΘ 9 (1995), 126 κ.εξ.

¹⁰⁷ Σημειώνεται ὅτι ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Θεσσαλονίκης (305–335 μ.Χ.) ονομαζόταν Αλέξανδρος (E. Μαρκή-Αγγέλου, «Μαρτύριο καὶ τάφοι οδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης», ΑΕ 1981, 59). Στὴν Πύδνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη εἶναι γνωστός ἐπίσης ὁ ἅγιος Αλέξανδρος, που μαρτύρησε στα χρόνια του Μαξιμιανού (Μαρκή-Αγγέλου, ὁ.π., 60 κ.εξ.).

¹⁰⁸ Για τὴν παλαιοχριστιανικὴ Πέλλα βλ. Χρυσσοστόμου, ὁ.π., 119 κ.εξ. Του ἴδιου, «Ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν Πελλαία χώρα κατὰ τὸ 1997», ΑΕΜΘ 11 (1997), 223 κ.εξ.

¹⁰⁹ Για τὸ Ἀνάκτορο τῆς Πέλλας βλ. Π. Χρυσσοστόμου, «Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Πέλλας», ΑΕΜΘ 10Α (1996), 105 κ.εξ. Του ἴδιου, «Ἀνάκτορο Πέλλας καὶ Πελλαία χώρα κατὰ τὸ 1999», ΑΕΜΘ 13 (1999), 491 κ.εξ. Του ἴδιου, «Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Πέλλας», Λεύκωμα ΥΜΑΘ 2001 (υπὸ ἐκδοσῆ).

εκμετάλλευσης των ανθρώπων στην πατρίδα του Αβώνου Τείχος στην Παφλαγονία του Πόντου. Σύμφωνα με τον Λουκιανό («'Αλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις», 6 κεξ.), ο Αλέξανδρος, αφού γνώρισε μια ωραία και πλούσια γυναίκα, που καταγόταν από την Πέλλα, ύστερα από ταξίδι στην Εγνατία Οδό έφθασε στην αποικία, όπου αγόρασε για λίγους οβολούς ένα μεγάλο ήμερο «δράκοντα» από τα πολλά, που ευδοκιμούσαν τότε στον τόπο. Στη συνέχεια τον πήρε μαζί του, τον ονόμασε Γλύκωνα, «νέον 'Αλέξανδρον» και «Πελλαῖον 'Ασκληπιόν»¹¹⁰ και προσθέτοντάς του ανθρωπόμορφο πρόσωπο από ύφασμα, μαλλιά και γλώσσα, το επεδείκνυε ως ζώο γήτευσης στο ιερό, που ίδρυσε στην πατρίδα του. Ο τσαρλατάνος σε μια εποχή γενικής ανασφάλειας με λοιμούς και πολέμους (150–170 μ.Χ.) βρήκε τόση μεγάλη απήχηση ως θαυματοποιός και προφήτης του Ασκληπιού και του γιου του Ποδαλείριου, εκμεταλλευόμενος το λαϊκό θρησκευτικό συναίσθημα και εξαπατώντας με τη βοήθεια ενός επιτελείου συνεργών και βοηθών τους αμαθείς και αφελείς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δίνοντας απαντήσεις σε περισσότερους από 70–80 χιλιάδες πιστούς τον χρόνο, φυσικά με το αζημίωτο (μία δραχμή και δύο οβολούς), ώστε σε λίγα χρόνια έγινε πάμπλουτος και τόσο ισχυρός, που καταφέρονταν εναντίον των αντιπάλων του, των επικούριων φιλοσόφων και των χριστιανών. Ο Λουκιανός («'Αλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις», 7) επίσης αναφέρει ότι η πόλη είχε τότε λίγους κατοίκους. Προφανώς ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες για την «όλιγανθρωπίαν» της, θα ήταν η ελονοσία.¹¹¹ Αλλά τώρα πλέον στα παραπάνω αρνητικά δεδομένα που επισημάνθηκαν για τη θέση της Πέλλας, προστέθηκαν οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, που είχαν ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν οι γειτονικές πόλεις Βέροια, Δίον και Θεσσαλονίκη.¹¹²

Παύλος Χρυσσοτόμου ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας

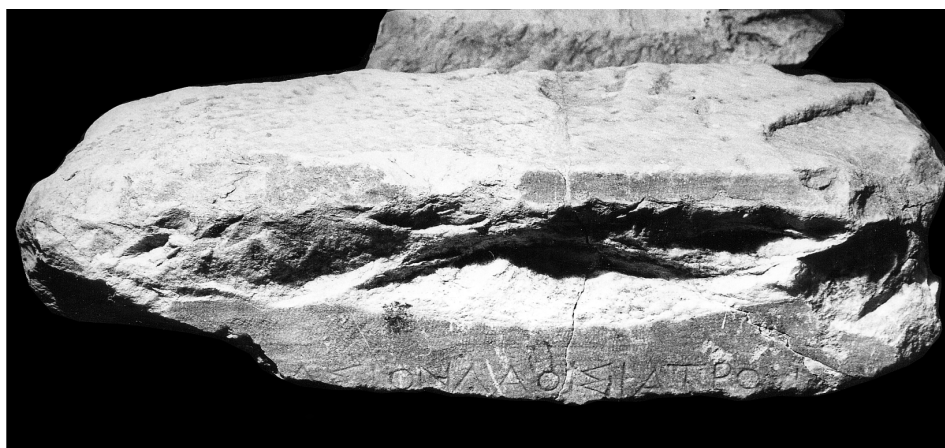
Κατάλογος εικόνων

- 1–2. Μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση για στήριξη της επιτύμβιας στήλης ιατρού από τη Θάσο.
3. Μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου από την παλαιοχριστιανική Πέλλα.
- 4–6. Τα ιατρικά εργαλεία και τα σκεύη από τον τάφο του χειρουργού ιατρού της Πύδνας.

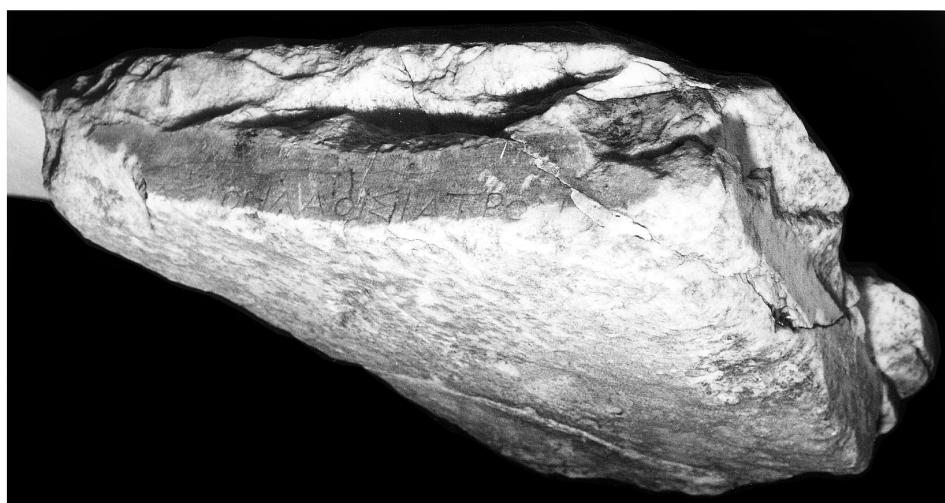
¹¹⁰ A. V. B. Miron, «Alexander von Abonuteichos. Zur Geschichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon», *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Nomismatik der griechischen Welt* (Festschrift P. R. Franke), Saarbrücken 1996, 153 κ.εξ.

¹¹¹ Αυτό επιβεβαιώνεται και από το δεδομένο ότι πριν από την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών το 1924 το ποσοστό νοσηρότητας του πληθυσμού της περιοχής από την ελονοσία ανερχόταν στο 40%.

¹¹² Ευχαριστώ θερμά τον κ. Α. Χανιώτη, ο οποίος διάβασε το κείμενο και συνέβαλε ουσιαστικά στην καλύτερη διάρθρωση της μελέτης, καθώς και τον κ. Π. Νιγδελή για χρήσιμες συζητήσεις.

Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6